

KWIECIEŃ—MAJ
1913 ROK

ROK II
ZESZYT IV—V

KAMIEŃC
PODOLSKI

LITWA I RUŚ

T. D.

CENA ZESZYTU RUB. 1 KOP. 20

WILNO
DRUKARNIA WYDAWNICZA JÓZEFA ZAWADZKIEGO.

TREŚĆ:

Kamieniec Podolski: Szkic historyczno-topograficzny opracował Al. Prusiewicz.

	Str.
Kamieniec Podolski	5
Wstęp historyczny	7
Opisanie miasta	12
Źródła	62
Topografia miasta	75
Statystyka i informacje	76
Spis ilustracji	83
Cmentarze Kamienieckie (dokończenie)	85

Wydawca FELIKS ZAWADZKI.

Redaktor, JAN OBST.

WARUNKI PRZEDPŁATY:

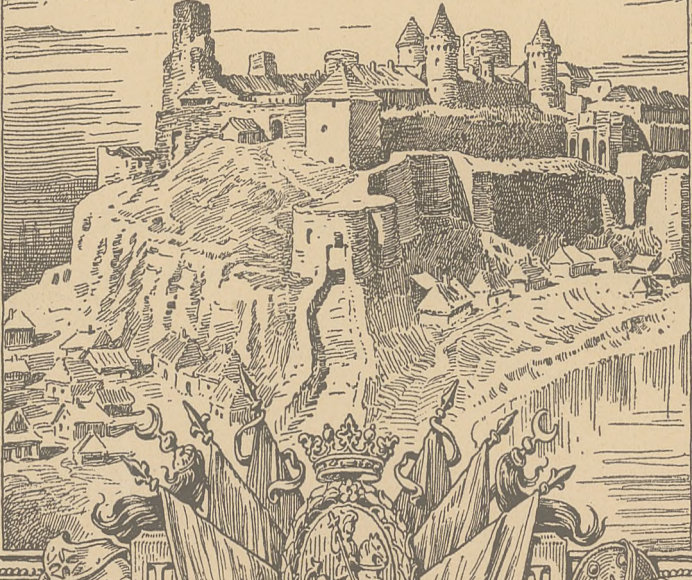
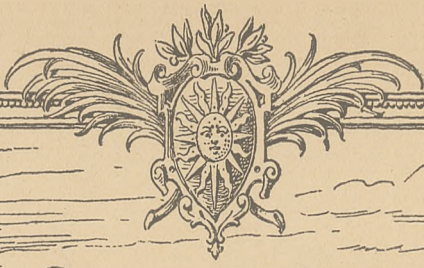
	w Wilnie	na prowincji	za granicą
rocznie . . .	Rb. 6.—	Rb. 7.—	Rb. 8.—
½ rocznie . . .	„ 3.—	„ 3.50	„ 4.—
kwartalnie . . .	„ 1.50	„ 1.75	„ 2.—

Wysyłamy także za zaliczeniem pocztowem. Na koszt zaliczki doliczamy 25 kop.

Listy w sprawach prenumeraty i pieniądze adresować należy: Do Administracji miesięcznika Litwa i Ruś, Wilno, ul. Suworowska Bernardyńska 3.

Adres Redakcji: Wilno zaułek Zamkowy N-r 11.

Administracja Litwy i Rusi wysyła komplety „Kwartalnika Litewskiego” 6 tomów za Rb. 7.50 (razem z przesyłką pocztową).

**KAMIENIEC
PODOLSKI**

Szkic historyczno-topograficzny

opracował

ALEKSANDER PRUSIEWICZ.

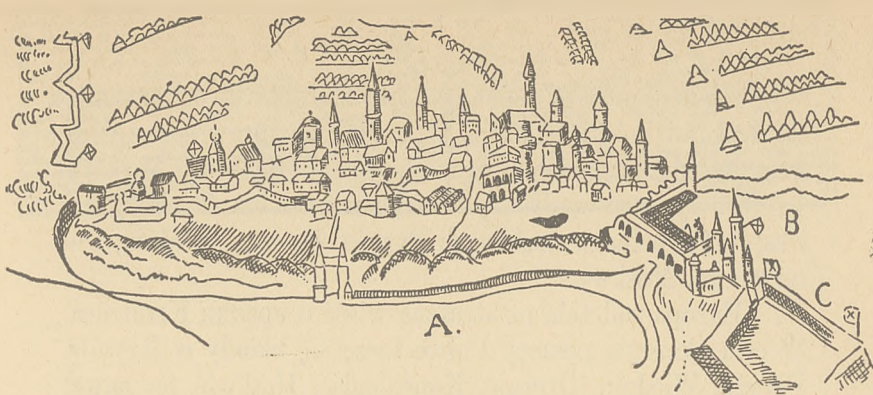
BIBLIOTHECA
VNIV. MAGELL
GRACOVENSIS

*Pamięci prof. Marjana Sokołowskiego b. prezesa Komisji
do badania historii sztuki w Polsce przy Akademii Umiejętności
w Krakowie*

składa w hołdzie

AUTOR.

Plan Kamieńca Pod. z r. 1633 (z oryginału znajdującego się w archiwum spraw zagranicznych w Paryżu).

Kamieniec Podolski.

Kamieniec dzięki wyjątkowej pozycji swej i tej wybitnej roli jaką odegrał w historii na wyjątkową zasługuje też uwagę. Mało jest miast, o których w Europie i Azji tyle wiadomo i interesowano się. Placówka położona na krańcach ówczesnego chrześcijaństwa (na którą rozciągają swe rządy biskupi lubuseńscy), najbardziej wysunięta na południowschód, stawia czoło niewiernemu islamowi, broniąc nieomal całej Europy. Krym, pobierając haracz, nie waha się od czasu do czasu najeżdzać i rabować te okolice. Zdradliwa Wołosza—hołdowniczka Władysława Jagielly, Zygmunta I, idzie za przykładem swego sąsiada. Czasem wspólnie tatarzyn z wołochem napadają na Polskę, a czasem, z jej namowy, wyruszają na Moskwę. Ważna rola w tej ustawicznej zawierusze przypada Kamieńcowi.

Znaczenie tej placówki chrześcijańskiej na rubieży świata muzułmańskiego najlepiej ocenia Rzym. Wszyscy papieże poczynając od Mikołaja V przeznaczają grosz św. Piotra na podtrzymanie owego „przedmurza chrześcijaństwa“.

Obok tatarów i wołoszy zjawia się wróg trzeci — Turcja: ogarnąwszy Krym, odebrawszy wołochom Chocim, szerzy

swój zabór aż poza Kamieniec. Cała Europa żywo interesuje się walkami Polski z Turcją. W każdej z wypraw uczestniczą wojskowi przedstawiciele Francji, Austrii, Saksonji, Moskwy i informują swe rządy o przebiegu wypadków. Tych relacji i raportów pełno w archiwach Paryża, Drezna, Wiednia, Petersburga, Moskwy.

Europa zadrżała na straszną wieść o upadku Kamięcia. W celu okazania pomocy Polsce toczą się układy w Rzymie, Paryżu, Wiedniu, Dreźnie, Kopenhadze, Moskwie, ba nawet w stolicy Persji, a nawet ubiegano się o poparcie niedawnych holdowników—kozaków, lipków i zaporozców. Jedni odmówili pomocy, drudzy obiecali, lecz nie dotrzykali obietnicy.

Ciągle narażony na napady i rabunki sąsiadów Kamieniec ześrodkowuje i utrzymuje cały handel wschodni. Przywożone tu towary: materje, jedwabie, wełny, kobierce, skóry, futra, srebro, sól, wyziny, korzenie, bakalje, wina, konie, owce etc. z Tatarji, środkowej Azji, Persji, Indji, Kaukazu, Anatolji, Krymu, Turcji, Grecji, Cypru, Włoch, Węgier, Macedonji, Wołoszy, rozchodzą się stąd przez Kijów do Moskwy, zaś Wisłą i Bugiem za morze Bałtyckie do Skandynawji, Niemiec i w dalsze strony, wzamian za zboża, miód, wosk, sukna, płótna, futra z północy etc. Pośredniczyli w tym handlu ormianie kamienieccy. Z tymi towarami przenikały do Polski zwyczaje wschodnie.

Takie są zewnętrzne dzieje Kamięcia. Wewnętrzne, domowe dzieje są znane: armaty książąt litewskich z zamku kamienieckiego częstokroć obracały się przeciw miastu, zaludnionemu swawolnym i zuchwałym rusko-ormiańsko-wołoskim żywiołem. Podczas napadów tatarsko-wołoskich, tureckich i kozackich tu było przytulisko i ochrona majątku i życia. Tu najgęściej skupił się żywioł polski, stąd na wschód i południe szerzy się kultura zachodnia, język i obyczaje polskie.

Uroczę położenie miasta na szczycie wzgórza otoczonego wokrag wstęgą Smotrycza, mało ma równych sobie na świecie. Wschodni charakter zabudowań, moc zażytków i pamiątek, przenoszących widza w odległe czasy,—wszystko razem wyróżnia Kamieniec nad wsze grody kresowe dawnej Polski.

Wstęp historyczny.

Miasto Kamieniec, wbrew twierdzeniom niektórych (nazwy Petrydawa i Klepidawa), nie jest starożytne, zabytków kultury dawnej wcale tu nie znaleziono, podług zaś wszelkich danych historycznych (kroniki i przywileje) Kamieniec powstał w połowie XIV w.

Z drugiej zaś strony nie będziemy powtarzali całego szeregu błędów o należeniu Podola z Kamieńcem w XIV i XV w. do Litwy, jakich dopuściło się wielu historyków czerpiących wiadomości ze źródeł litewskich, przedstawiających sprawę tę tendencyjnie (ob. Kronikę Długosza).

Południowo-zachodnia część dzisiejszego Podola, przytykająca do Dniestru w XII w. nominalnie należała do księstwa halickiego i nazywała się „Poniziem“. Znaczniejsze miasta były tu: Bakota, Smotrycz, Czerwonogród, Kałusz i inne. W r. 1257 tatarzy osiedleni w dzisiejszych stepach chersońskich opanowali stolicę Ponizia — Bakotę i, podbiwszy kraj ten, pobierali daninę, nie wtrącając się do wewnętrznych spraw mieszkańców. W połowie XIV w. Podole staje się lennem Polski. Litewscy książęta Korjatowicze, zdobywszy Podole, zbudowali twierdzę i miasto Kamieniec, a inne zniszczone odnowili i ufortyfikowali. W 1395 r. Witold, namiestnik Jagiełły na Litwie, usunął z Podola ks. Teodora Korjatowicza, wzięwszy go do niewoli. Potem otrzymał w lenno Podole Spytko z Melsztyna, po śmierci którego nad Workisłą, dostało się Podo-

le w 1400 r. ks. Swidrygielle. W 1401 r. po ucieczce tego księcia do krzyżaków, wybuchło na Podolu powstanie, stłumione przez króla, poczem zamianowano już starostów. W r. 1404 król Jagiello zajął miasta podolskie i przyjmował w Kamieńcu hołd hospodara wołoskiego, wtedy też mianował tam namiestnikiem swoim Piotra Szafrança.

Z początkiem XV w. wzmogła się tu kolonizacja polska. Podole staje się ważnym punktem oparcia w sprawach wołoskich, co dawno już w Krakowie rozumiano, dlatego też wszelkie pretensje litwinów do Podola negowano, aczkolwiek dochodziło nawet do zatargów zbrojnych, walki i oblężenia miasta (w 1430 r.). Pod silną opieką królewską zaczyna rozwijać się tu handel, prowadzony przez osiadłych w Kamieńcu ormian, którzy rywalizują ze Lwówem. Jako ważny punkt na pograniczu z tatarami i turkami, Kamieniec staje się pierwszorzędną twierdzą — przedmurzem chrześcijaństwa, gdzie spotykają się Zachód ze Wschodem, chrześcijaństwo z islamem.

Kilkakrotnie król Jagiello w 1404, 1410, 1411 i 1417 r. odwiedza Kamieniec dla załatwienia spraw wołoskich. W 1448 i 1463 r. Kazimierz Jagiellończyk też odwiedza miasto, pierwszy raz—dla załatwienia tychże spraw, drugi raz—z powodu napadów tatarskich. W 1463 r. Jan z Tęczyna, kasztelan krakowski, Dzierżysław z Rytwian, wojewoda sandomierski i Andrzej Odrowąż—lwowski byli wysłani do uzbrojenia twierdzy kamienieckiej. Wykupili ją z zastawu od Teodora Buczackiego i osadzili załogę królewską.

W 1474 r. tatarzy, pod dowództwem chana Ecikiereja, chcąc zdobyć Kamieniec, zniszczyli okolice. W r. 1476 po zdobyciu Chocima, tatarzy zamierzając zdobyć miasto, spalili okolice. W 1495 r. Bohdan, syn Stefana, hospodar wołoski, za to, że król odebrał mu Pokucie, trzymał Kamieniec, Halicz i Lwów w oblężeniu, dopóki Mikołaj Kamieniecki, hetman wielki koronny, nie pokonał wojska hospodara i zmusił go do podpisania przysięgi na wierność królowi, 17 stycznia 1510 r.

W ciągu XVI w. Kamieniec urządzał się wewnątrznie, uzbierał, rozwijając handel i przemysł.

Wiek XVII jest najbardziej pamiętnym w dziejach Kamieńca. W r. 1621 sułtan Osman, korzystając z zamieszania w obozie polskim pod Chocimem, przeszedł Dniestr, mając zamiar zdobyć Kamieniec, lecz bezskutecznie. Po wiktoryi cho-

qui entourent la Ville et la vallée.

a. Laitte, chez Pierre's mander. 16.

KAMENIEK,
 Ville Capitale de la Haute Podolie,
 Canton de la Pologne.

6. Fort de
 7. L'Armée.

1. Fort de
 2. Palais de
 3. Palais de
 4. Palais de
 5. Palais de
 6. Palais de
 7. Palais de
 8. Palais de
 9. Palais de
 10. Palais de
 11. Palais de
 12. Palais de
 13. Palais de
 14. Palais de
 15. Palais de
 16. Palais de
 17. Palais de
 18. Palais de
 19. Palais de
 20. Palais de
 21. Palais de
 22. Palais de
 23. Palais de
 24. Palais de
 25. Palais de
 26. Palais de
 27. Palais de
 28. Palais de
 29. Palais de
 30. Palais de
 31. Palais de
 32. Palais de
 33. Palais de
 34. Palais de
 35. Palais de
 36. Palais de
 37. Palais de
 38. Palais de
 39. Palais de
 40. Palais de
 41. Palais de
 42. Palais de
 43. Palais de
 44. Palais de
 45. Palais de
 46. Palais de
 47. Palais de
 48. Palais de
 49. Palais de
 50. Palais de
 51. Palais de
 52. Palais de
 53. Palais de
 54. Palais de
 55. Palais de
 56. Palais de
 57. Palais de
 58. Palais de
 59. Palais de
 60. Palais de
 61. Palais de
 62. Palais de
 63. Palais de
 64. Palais de
 65. Palais de
 66. Palais de
 67. Palais de
 68. Palais de
 69. Palais de
 70. Palais de
 71. Palais de
 72. Palais de
 73. Palais de
 74. Palais de
 75. Palais de
 76. Palais de
 77. Palais de
 78. Palais de
 79. Palais de
 80. Palais de
 81. Palais de
 82. Palais de
 83. Palais de
 84. Palais de
 85. Palais de
 86. Palais de
 87. Palais de
 88. Palais de
 89. Palais de
 90. Palais de
 91. Palais de
 92. Palais de
 93. Palais de
 94. Palais de
 95. Palais de
 96. Palais de
 97. Palais de
 98. Palais de
 99. Palais de
 100. Palais de

Plan Kamienca Pod. z r. 1672.

BIBLIOTHECA
VNIV. IAGELL.
GRACOVENSIS

cimskiej, przybył tu królewicz Władysław, a na drugi dzień odprawiono nabożeństwo w katedrze i umieszczono w podziemiach trumnę ze zwłokami hetmana Chodkiewicza. W r. 1633 znów turcy z tatarami pod dowództwem Abazy-Baszy podeszli do Kamieńca, lecz Koniecpolski zmusił ich do cofnięcia się. Podczas wojen kozackich Kamieniec był kilkakrotnie oblegany. W 1648 r. po wypadkach pod Żółtymi Wodami i Korsuniem, kozacy pod dowództwem Maksyma Krywonosa podeszli pod miasto. Potem podeszli pod dowództwem Giry i Wolka zbuntowani chłopci, którzy po wzięciu do niewoli zeznali, iż są opryszkami karpackimi i z Chmielnickim nie mają nic wspólnego. W 1650—51 r., gdy wojska kozackie ścigały ku Kamieńcowi, dla połączenia się z królewskimi pod Sokalem, Chmielnicki posłał 40,000 kozaków z Demkiem Dzerdżalim i Sawiczem na czele. Kozacy nie zastawszy wojsk polskich pod Kamieńcem, rozdzielili się, część z Demkiem i Sawiczem—poszła ich szukać, a część z Dzerdżalim została zdobywać miasto, lecz bez skutku. W 1652 r. po pogromie pod Batohem, stanął pod Kamieńcem Tymosz Chmielnicki, lecz też bezskutecznie. W 1654 r. jeszcze raz próbował Chmielnicki zdobyć miasto, również bezskutecznie.

Najstraszliwszym wypadkiem było zdobycie miasta przez Turków w r. 1672. 14-go sierpnia sułtan Mahomet IV przeszedłszy z wojskiem Dniestr, połączył się z Doroszenką, hetmanem kozaków zaporoskich i stanął pod Kamieńcem ze 150,000 żołnierzy. Obóz turecki objął miasto półkolem; czoło wojsk skoncentrowało się naprzeciw zamku. Po ukończeniu robót ziemnych i opasaniu zamku siedmiu szancami i aproszami, 24-go sierpnia zaczęło się oblężenie. Załoga razem z okolicznymi mieszkańcami, którzy zbiegli do twierdzy, wynosiła 2,000 ludzi. Po szturmie dnia 25-go z podkopem i wyrzuceniem w powietrze bramy zamkowej i wybuchu granatów, złożonych w kaplicy kalwińskiej, oraz 26-go kiedy już szanice tureckie były wzniesione pod murami zamkowymi i miny doprowadzone pod cztery baszty, — załoga, nie mając odwagi opierać się potędze, wywiesiła białą chorągiew i wysłała komisarzy do układów. Dnia 27-go podpisano kapitulację, na mocy której żołnierzom wolno było wyjść z bronią w rękę, działa zaś pozostały dla zwycięzców, mieszkańcom zapewniono wolny wyjazd z dobytkiem, pozostałym zaś w mieście bez-

pieczeństwo osobiste i całość majątku; katolikom, ormianom i rusinom gwarantowano wolność odprawiania nabożeństwa w kilku zostawionych kościołach; resztę zaś postanowiono przerobić na meczety; domy szlachty i duchowieństwa miały być zwolnione od postoju. Po podpisaniu tej umowy, sułtan przyjmował powinszowania i rozdawał upominki. 30-go sierpnia na 300 wozach, eskortowanych przez Turków, opuścili mieszkańcy Kamieniec. 3-go września odbył się uroczysty wjazd sułtana do katedry przez Ruską bramę, rynek ormiański i polski.

Wtedy wezyr zaczął urządzać i „porządkować“ miasto, mieszkańców, pozostałych w niem kazał powyrzucać z domów, a fortecę, wały i baszty miejskie ponaprawiać; zostawił tu 15,000 załogi, mianowawszy Halila - Baszę gubernatorem Podola.

Zdobycie miasta wywarło straszne wrażenie w Koronie i Litwie. Kilka razy potem usiłowano odebrać od Turków gród podolski, lecz napróżno. W r. 1673, po zwycięstwie pod Chocimem, Jan Sobieski bombardował miasto, w 1689 r. odbyło się oblężenie, a następnie wzniesiono Okopy św. Trójcy.

26-go stycznia 1699 r. podpisano traktat karłowicki, na mocy którego Kamieniec został zwrócony Polakom, 22-go września opuścili go Turcy; Marcin Kątski, wojewoda kijowski, otrzymał klucze miejskie od Janczara-Agi, następnie odbyło się poświęcenie katedry.

Otrzymawszy miasto w gruzach i pustkach, zaczęto wprowadzać porządek wewnętrzny, zaludniać je i odbudowywać. Uzyskano potwierdzenie wszystkich dawnych przywilejów, mimo to Kamieniec już nie mógł wrócić do dawnej świetności i dobrobytu. Handel i przemysł upadł z tego powodu, że mieszczaństwo przez cały XVIII w. było zajęte walką z magistratem, garnizonem, władzą zamkową i bazylianami.

Podczas konfederacji Barskiej komendantem Kamieńca był Jan Witte, przeciwnik konfederatów.

Konfederacja Targowicka przez swego marszałka podolskiego, Antoniego Złotnickiego, zażądała od komendanta kamienieckiego, Józefa Orłowskiego, poddania się. Orłowski atoli utrzymał miasto dopóty, aż się dowiedział o przyłączeniu się króla do Targowicy.

W kwietniu 1793 r. komendant Antoni Zlotnicki poddał twierdzę generałowi rosyjskiemu Derfeldenowi.

W r. 1818 Podole pod względem wojskowo-administracyjnym oddane pod władzę w. ks. Konstantego, a w r. 1832 przyłączono do generał-gubernatorstwa kijowskiego.

Po 1832 r. zamknięto wszystkie szkoły publiczne, a w r. 1842 skasowano klasztory ks. ks. dominikanów i trynitarzy.

19-go listopada 1862 r. szlachta podolska podała petycje do cesarza, żądając ukrajowienia władz miejscowych i administracyjnego zjednoczenia kraju zachodniego z Królestwem. Za to senat skazał Aleksandra Sadowskiego, peł. ob. marszałka gubernjalnego, na dwa lata więzienia, a marszałków powiatowych na rok i dwa miesiące każdego. 18-go stycznia 1863 r. aresztowano ich i wysłano do Petersburga, lecz 17-go kwietnia tegoż roku uwolniono.

Po 1863 r. zamknięto klasztory ks. ks. karmelitów, p. p. dominikanek i wizytek i skasowano katedrę, konsystorz i seminarjum.

Opisanie miasta.

Ogniskiem życia handlowego i społecznego w Kamieńcu w dawne czasy był rynek polski¹⁾, dziś zwany „placem centralnym“²⁾. Plac ten okolony jest z czterech stron domami, połączenie tego placu zwano dawniej „pierzejami“³⁾. Południowa połać nazywała się „pierwszą pierzeją“⁴⁾, połać zachodnia — dzisiejsza Szarlotka⁵⁾ — „drugą“⁶⁾ — dzisiejsza Żurawłówka⁷⁾ — „trzecią“⁸⁾ i Sukienny rząd — „czwartą“⁹⁾. Do połowy XIX w. w rynku tylko dwa domy należały do żydów, reszta — do chrześcijan, przeważnie ormian, obecnie — z wyjątkiem kilku, wszystkie należą do żydów. Są tu charakterystyczne domy z XVIII w., niektóre pokryte dachówką, mające po trzy okna na ulicę; jest to zabytek prawa magdeburgskiego, które nie pozwalało mieszczanom mieć więcej nad trzy okna wychodzące na ulicę. Ze starych domów są: na „Sukiencie“—Szadbejów Nr 9, w którym w końcu XVIII w. mieszkał biskup Michał Roman Sierakowski¹⁰⁾; kamienica wybudowana w r. 1735 przez Sewera Owansowicza; od frontu pod balkonem umieszczona jest tablica z napisem:

„lic 1735 ano
nowowystawiona
jest ta kamienica
przez Sefera Owa-
nsowicza...“¹¹⁾.

Należała ona do połowy XIX w. do Seferowiczów, a dziś należy do Żerebeckiej pod Nr. 11; dalej dom Czajkowskich, prezydentostwa miasta, w którym mieszkał Konstanty Ypsylantis¹²⁾, księżę mołdawsko-wołoski (panował od 1802 do 1809 r. i zmarł w Kijowie w 1816 r.) — dziś kupca Rubinsztejna Nr 12. W południowej połaci dom narożny Nr 15—kupca Fryda i dwa obok Nr 16—kupca Helmana i Nr 17—kupca Bergera — ciekawe pod względem architektury. Dalej ciosowy dom Szadłbejów, wzniesiony w połowie XVIII w., w którym mieszkał Jan Rudolf Kantakuzen¹³⁾ syn Stefana, hospodara wołoskiego, urodzony w r. 1669 i zmarły w Kamieńcu w r. 1761, potem gościł w tym domu król Stanisław August podczas pobytu swego w r. 1781, o czym świadczy tablica wmurowana w filarze balkonowym z napisem:

„Nayjaśniejszy Stanisław
August Król Polski uszczę-
śliwił Bytnością Swoią
dom ten Dnia 12 Mie-
siąca Listopada 1781
F. Roku S.“¹⁴⁾.

Na szczycie tego domu było z ciosu wyobrażenie pelikana karmiącego pisklęta swoją krwią, dziś należy ten dom do d-ra Manasiewicza Nr 22 i na rogu kamienica dawniej Nahabiedowiczów. Na Szarlotce—w stylu barokowym dom nad którego oknami na futrynach są rzeźbione z ciosu maski, u bramy dawniej były figury lwów, dom ten należał do Wiernickiego. Na rogu, obok kościoła katedralnego, znajduje się gmach rządu gubernjalnego, wzniesiony w r. 1782 — z funduszków przeznaczonych na wybudowanie seminarjum rz.-kat. przez ks. prałata Mateusza Gronkiewicza¹⁵⁾ (1688—1758), a skonfiskowany w r. 1798¹⁶⁾. Seminarjum mieściło się tu od r. 1782 do 1793. W sali posiedzeń rządu gubernjalnego znajduje się t.zw. „zierało“ czworoboczne, bardzo ciekawej roboty pułdo do przechowywania ukazów, darowane przez Katarzynę II. Na „Żurawłówce“ na rogu, w domu Lernerów, do połowy XIX wieku był zajazd Strzeleckiego. Dalej kamienica Nr 36, należąca do hr. Ksawerego Orłowskiego, dawniej Brodskiego, w której dawniej była resursa, a dziś klub szlachecki. Dom Nr. 39 dawniej d-ra Szahina, dziś Entelisa, dom Nr 41 daw-

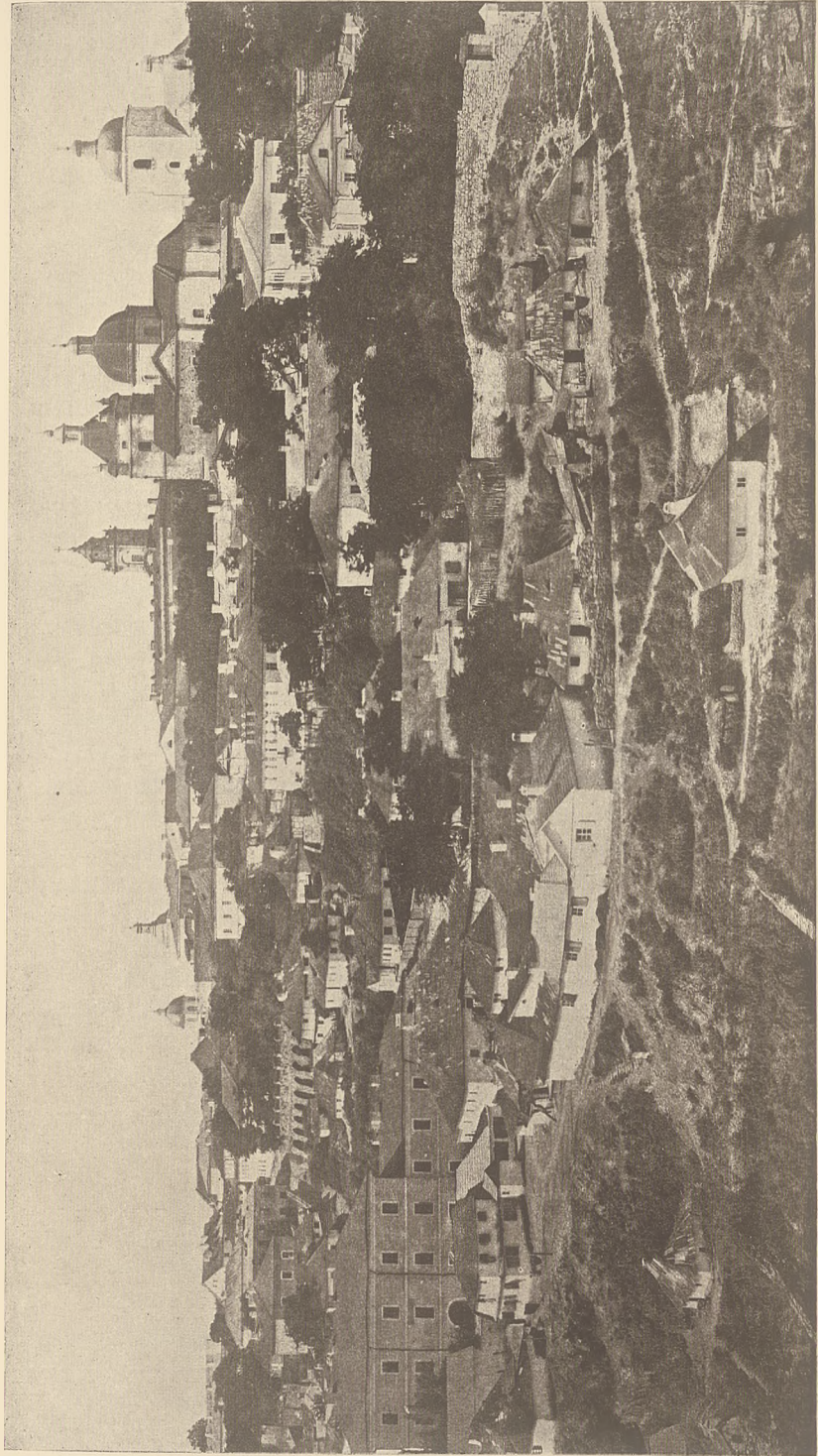
niej Abramowiczów, dziś kupca Klejmana, na szczycie domu stała figura św. Florjana, którą usunięto po r. 1830 i postawiono na Starym bulwarze, a potem zostawiono na poniewierkę chłopcom. Oto są charakterystyczne domy w rynku, mają one ciekawe sklepienie podsienia i odrzwia ciosowe. W dolnych piętach są sklepy, a górne mieszkalne.

Pośrodku rynku wznosi się ratusz i dawny magistrat oraz kompleks domów, pomiędzy którymi przechodzą zaułki Łamany i Centralny, zwane powszechnie „popową dziurą“.

Samorząd miejski Kamieniec otrzymał w r. 1374¹⁷⁾, a dopiero w r. 1432¹⁸⁾ po wprowadzeniu prawa magdeburskiego nastąpił podział mieszczan podług narodowości i stworzyło się trzy magistraty: polski, ruski i ormiański. Każda narodowość miała osobne jurysdykcje, rządziła się według własnych praw i zwyczajów, miała osobny zarząd, sądy, naczelników, pieczęć, osobne łany i gumna (stąd powstały nazwy przedmieść: Polskie i Ruskie Folwarki). Przywilejem z r. 1594¹⁹⁾ Kamieniec zrównano w prawach ze Lwowem (przywilej został potwierdzony w r. 1670²⁰⁾ i organizacja miejska rozwijała się na wzór tejże we Lwowie. Po odebraniu miasta od Turków, prawo lwowskie potwierdził król August II w r. 1703²¹⁾. Magistrat kamieniecki zwracał się w r. 1716 do lwowskiego z 13 zapytaniami w sprawie samorządu miejskiego. Lwowski sąd magdeburski był wyższą instancją apelacyjną dla kamienieckiego sądu wójtowskiego. W r. 1790 ogłoszono złączenie magistratów trzech narodowości, które odtąd jeden magistrat mieć będą i co rok mają wybierać dwóch prezydentów i jednego wójta²²⁾.

Jako miasto królewskie Kamieniec podlegał nominalnej władzy starosty, a w XVIII w. władza przeszła do osobnych komendantów. Znane są zatargi mieszczan z komendantami. Miasto zawiadowało fortyfikacjami miejskimi, a komendant z urzędu dbał o całe ufortyfikowanie i uzbrojenie miasta i cytadeli; następnie sprawy postoju żołnierzy, zajmowanie się żołnierzy handlem niedozwolonym, podatki przy bramach od przyjeżdżających i t. p. rzeczy wywoływały skargi mieszczan do grodu, trybunałów, a nawet do króla²³⁾.

Pieczęć kamienieckiego magistratu wyobrażała wizerunek św. Jerzego na koniu z napisem dookoła: „*sigillum mgttus civittis sae rae mattis camenecen podol*“.

Kamieniec. Widok na miasto od „Ruskich Folwarków“.

Budynek ratuszowy powstał w czasie panowania Zygmunta I, odrestaurowany był w r. 1754, kosztem województwa podolskiego, o czem świadczy tablica z piaskowca trembowelskiego umieszczona nad wejściem z napisem:

„pro restaurationis
sumptu
palatinatui
podoliae
gratitudinem
inscribit

S. P. Q. Camenecensis
Anno Domini MDCCLIV“.²⁴⁾

W r. 1817²⁵⁾ i 1850²⁶⁾ ratusz spłonął. Wejście do magistratu przez schody okolonę jest balustradą ciosową, w dolnych, pod schodami, sklepionych lochach więziennych²⁷⁾ i sali inkwizycyjnej pod magistratem są obecnie sklepy i składy farb, wapna i gipsu. W jednym ze sklepów jest nade drzwiami napis: „*cuncta rapit cursu vlucris mortalia tepus quam peperit virtus ea mater eis erit*“, t. j. „*cuncta mortalia rapiunt tempus cursu volucrum, quam peperit virtus eadem mater eis erit*“, — co po polsku znaczy: „wszystko żyjące chwyta czas lotem ptaka, co zdobyte cnotą — staje się im matką“. Nad wejściem do magistratu był herb polski. W salach ratuszowych do r. 1870 mieścił się magistrat. Dawniej do r. 1793 urzędnicy magistratu na czele poważnych mieszczan i przedstawicieli cechów²⁸⁾ i towarzystwa strzelców²⁹⁾ z rozwiniętymi sztandarami witali przybywających biskupów, wojewodów i starostów, potem odbywało się to w sali przyjąć pałacu gubernatorskiego³⁰⁾. Z ganku magistratu odczytywano wyroki skazanym i stawianym pod pręgierz³¹⁾, aż do czasów zreformowania sądownictwa rosyjskiego. Ostatnim katem miejskim był Wiszniewski. Miecz katowski, dyscypliny i pieczęci do piętnowania zbrodniarzy sprzedano na licytacji. Obecnie w salach ratuszowych mieści się zarząd policji miejskiej. Zegar na wieży ratuszowej umieszczono w r. 1884³²⁾, są tu dwa dzwony odlane przez lwowianina Teodora Polańskiego z pięknymi ornamentacjami — fundacja Michała Franciszka Potockiego, starosty trembowelskiego, odkupione od kościoła poddominikańskiego za 500 rs. Jeden z nich większy, którego średnica wynosi 101 cent.,

drugi—93 cent.; na obudwóch są napisy: „*anno domini 1753*“ i u dołu „*fecit leopoli theodorus polanski*“ i herby Potockiego.

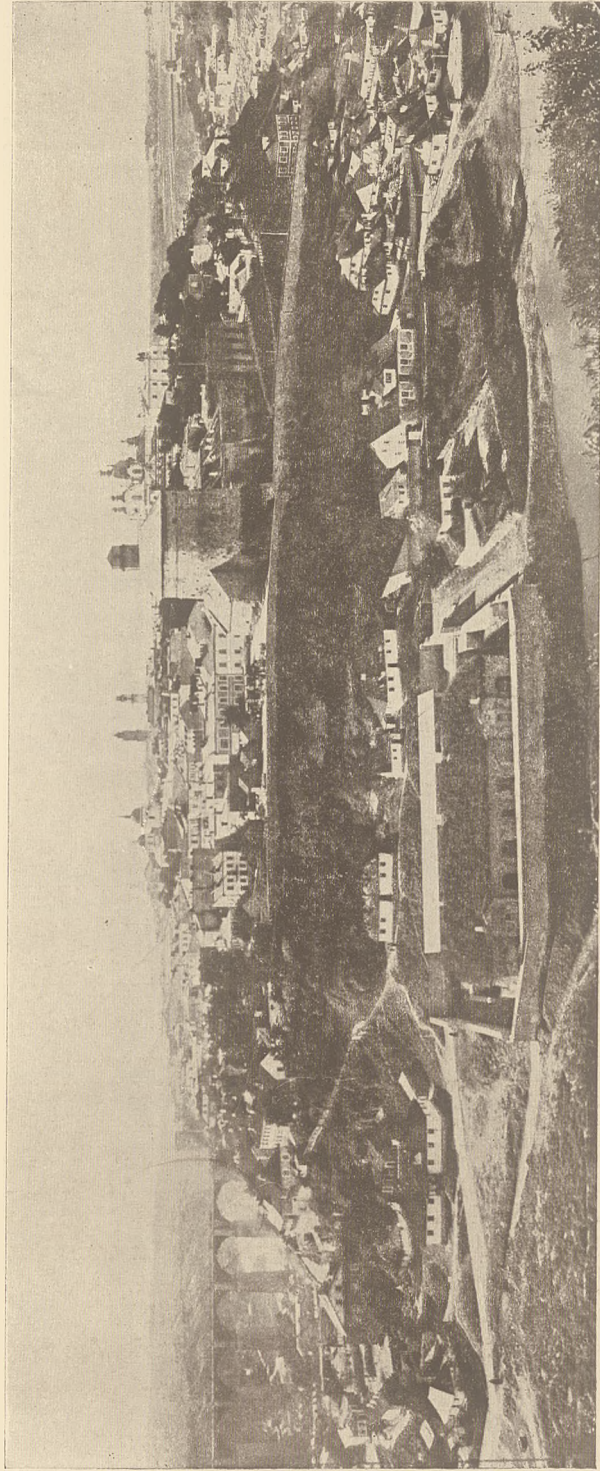
Na wprost magistratu jest w wieży studnia, z której dawniej brano wodę na użytek mieszkańców. Pewien ormianin Narzes w XVII w. przeznaczył fundusz na urządzenie w mieście wodociągów. Suma ta przepadła, więc w r. 1638 zapadła uchwała, aby mieszczenie spełnili wolę ofiarodawcy i wodę w rynek wprowadzili³³). Z tego więc może polecenia wybudowano studnię. Z powodu iż woda studni jest słona zabito ją na głucho, a w wieży urządzono skład nafty. Obok tej studni odbywały się egzekucje i stał przęgierz³⁴).

Z drugiej strony od „Żurawłówki“, w domu Moroza, był zajazd Radziejowskiego do połowy XIX w., a w domu Fuka³⁵), gdzie przedtem był magazyn Wargaftiga, na górze, mieszkał Jan Gwałbert Styczyński, profesor szkół kamienieckich, znany biblijograf (ur. w r. 1776, zmarły w Kamieńcu w r. 1845). Od strony „Sukienki“ była apteka Krynickiego od r. 1831, potem Siecińskiego.

Z rynku na północ ciągną się ulice Troicka i Soborna i Troicki zaułek.

Idąc ulicą Troicką przedtem Pocztową, a jeszcze dawniej Zarwańską³⁶) znajdujemy po prawej stronie pałac generałów ziem podolskich³⁷), wzniesiony w pierwszej połowie XVIII wieku, dziś Nr 8, należący do Wajnsbauma. Na dole od frontu są sklepy spożywczy i zegarmistrzowski, a od podwórza mieszkania prywatne; w jednym z nich zachował się jeszcze kominek z pięknej gipsatury z herbem Pogoń—Czartoryskich. Z lewej strony znajduje się „Grand Hotel“, wybudowany na miejscu zajazdu Narolskiego, naprzeciw którego do r. 1850 mieściła się poczta. W XVIII w. przy komendanturze był pocztmagister, którem obowiązano był prowadzić rachunki listów, pobierać opłatę za nie, dbać o prawidłową korespondencję. Takim pocztmagistrzem w Kamieńcu w r. 1763 był Radziłowski. Sprowadzano gazety z zagranicy, nawet gospodar multański otrzymywał pocztę przez Kamieniec, a gazety sprowadzał dla niego pocztmagister³⁸).

Jeszcze niżej, dawniej był „beluard“³⁹) usypany przez Turków, a dalej zabudowania Troickiego klasztoru z cerkwią, jednym bokiem wychodzące na plac Troicki.

Kamieniec. Północna strona miasta.

BIBLIOTHECA
VNIV. IAGELL
CRACOVENSIS

Cerkiew św. Trójcy przy klasztorze teje nazwy należy do najstarszych świątyń obrządku wschodniego. Najdawniejsze wiadomości o niej sięgają końca XVI w. (erekcja w r. 1582⁴⁰). Była to z początku katedra wschodniego obrządku i rządził nią namiestnik oficjal lwowskiego biskupa wschodniego. Turcy przerobili ją na meczet dla Mustafy-Baszy⁴¹). W r. 1737 zamieszkali w klasztorze bazylijanie⁴²), w r. 1759 urządzono przy klasztorze szkołę teologii⁴³), a od r. 1795 klasztor prawosławny⁴⁴). Architektura cerkwi—treflowa, właściwa cerkwiom XVI w. Wejście z podwórza z zachodniej strony od wąskiego Troickiego zaułku. Na froncie — wieża dwupiętrowa, przez którą wchodzi się do świątyni; nad środkową nawą — kopuła drewniana, wzniesiona w połowie XIX wieku: W środkowej nawie — ołtarz, w bocznych mniejszych — chóry dla śpiewaków. Z lewej strony przy wejściu wewnątrz są schody na dzwonicę. Na górze, w bocznym domu klasztornym, z prawej strony podwórza, od wejścia z ulicy Troickiej, jest jeszcze druga t. zw. „ciepla“ cerkiew pod wezwaniem św. Antoniego i Teodozego Peczerskich. Budynki klasztorne wzniesli bazylijanie w r. 1745 na miejscu starych⁴⁵).

Naprzeciw cerkwi św. Trójcy wznosi się gmach poczty i telegrafu⁴⁶), a z lewej strony placu Troickiego — hotel „Belle-vue“, wzniesiony w r. 1875 przez Dwernicką wdowę po synu generała, na miejscu domostwa Lachowieckich, w którym mieszkał poeta Maurycy Gosławski⁴⁷) (1802 † 1839 r.).

Przy zaułku Troickim, zwanym przedtem ulicą Kantorską, od kantoru Gincburga, finansisty, zmarłego w r. 1878 w Paryżu⁴⁸), a dawniej — ulicy św. Trójcy⁴⁹) znajduje się po lewej stronie dawny pałac Starzyńskich, wybudowany przez Kajetana Starzyńskiego, marszałka podolskiego w początku XIX w. Mieszkał w nim w trzecim dziesiątku zeszłego wieku znany poeta Stach z Zamiechowa — Stanisław Starzyński⁵⁰) (urodz. w r. 1785, † we Lwowie w 1855 r.). Charakterystyczny ten dworek potentata podolskiego, dziś należy do Kuźmenki. Obok—stara kamienica Nr 13-ty, w ścianie której nad oknem od ulicy była tablica z napisem po rusku: „БОЖЕ ТОБИ ХВАЛА ЖЕ САТАА РЕЧ ДОКОНАЛА РОКУ АФПӨ“⁵¹). Dalej—domostwo Nr 15, dziś należące do Wajnbauma. Do połowy XIX w. był tu zajazd Sardego.

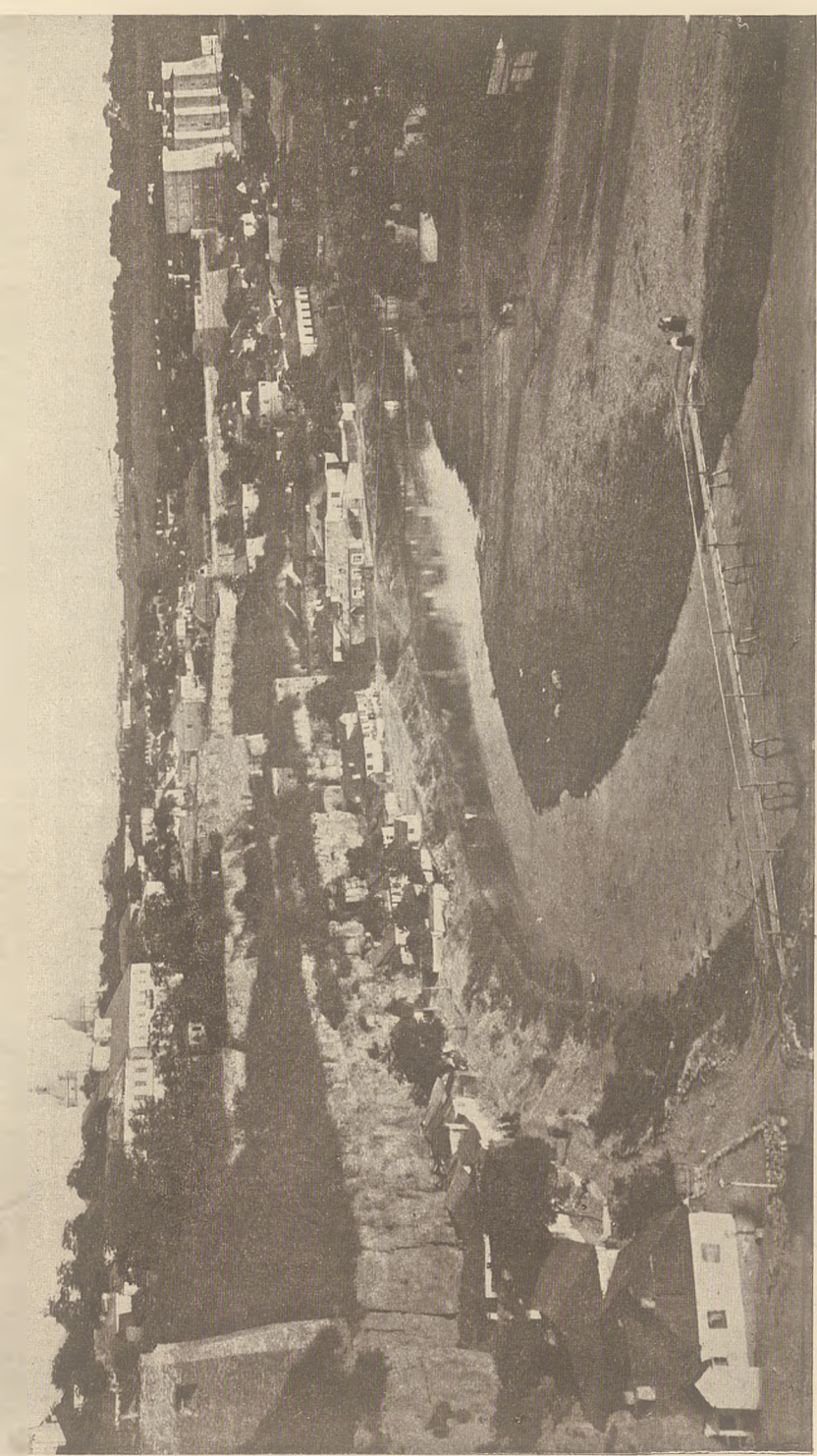
Przez bramkę tryumfalną, wybudowaną przez biskupa Krasieńskiego (od r. 1760 do 1790) na powitanie króla Stanisława Augusta w r. 1781, wchodzi się na plac katedralny. Na fryzie bramki napis: „*hac intrabat Stanislaus Augustus rex die XI 9-bris 1781 anno*“.

Katedra i djecezja kamieniecka powstała w końcu XIV wieku (formularz kancelarji papieskiej z czasów papieża Urbana po 1830 r.⁵²), kapituła zaś powstała w 1454 r. za czasów biskupa Łabuńskiego⁵³). Kościół katedralny pierwotnie był drewniany, murowany zaś trójnawowy wzniesiony został w końcu XV wieku. Następnie około połowy XVI wieku dobudowane zostały kaplice boczne Prz. Sakramentu i Pocieszenia. W początku XVIII w. przebudowano prezbiterjum. Po 1672 r. turecy przerobili kościół na meczet⁵⁴), a po ustąpieniu ich konsekrowany przez biskupa sufragana graczanopolskiego Jana Dłużewskiego w r. 1699. Ostatnio w XVIII w. została dobudowana zakrystja, a w połowie XIX w. kruchta gotycka. Ostatnia restauracja odbyła się po pożarze w 1862 r. Obecnie dokonywana jest częściowa restauracja świątyni wewnątrz kosztem byłego proboszcza ks. P. Mańkowskiego.

Front, czyli facjatę przebudowano w r. 1754 kosztem biskupa Mikołaja Dembowskiego⁵⁵) (1743 do 1757 r.), o czem świadczy tablica z herbem umieszczona nade drzwiami z napisem:

„Coram D. T. O. M.
Jesmo Exlmo Dno Nicolao
a Dęb Góra Dembowski
Epscpo Camenecensi P. M.
Hujus Basilicae Restauratori
Capitulum Cathedrale ob-
ligatam memoriae imprimit
ano dni MDCCLIV“.

Lewej strony frontu dotyka minaret wystawiony przez Turków. Ma on wewnątrz 139 stopni schodowych, wysokość jego wynosi do 70 łokci. Na pamiątkę odebrania miasta od Turków biskup Mikołaj Dembowski wystawił na szczycie minaretu posąg Matki Boskiej 5 łokci wysokości, ze spiżu, odla-

Kamieniec. Widok na miasto z zamku.

BIBLIOTHECA
VNIV. IAGELL.
CRACOVENSIS

ny w Gdańsku ⁵⁶). Na ciosach minaretu wryty następujący napis:

„Virgini Matri Deipariae Immaculatae Urbis protectrici
effingiem hanc pro suo et
gregis sui conciliando
auxilio
Nicolaus de Stemate Jelitarum
Dembowski Episcopus Camenecensis
Podoliae Praep. Commend. Miechoviensis
Equus Aquil. albae erexit anno salutis
1756“.

Gruntowniej umocowano posąg w r. 1784 ⁵⁷). Uszkodzony wskutek uderzenia pioruna posąg i schody poprawiono i odrestaurowano w roku 1820 ⁵⁸). Z lewej północnej strony kościoła widzimy wystającą kaplicę w stylu Odrodzenia, pod wezwaniem Prz. Sakramentu, wzniesioną w połowie XVI wieku. Do rogu północno-wschodniego przybudowano w r. 1816 ⁵⁹) dwupiętrowy budynek, w którym na dole mieści się zakryta kanonieczna, dziś proboszczów, a na górze biblioteka. Naprzeciw tego rogu katedry wznosi się dzwonnica — potężny gmach rozpoczęty przez biskupa Mikołaja Dembowskiego; budowa jej nie została ukończoną. Na dzwonnicy są dzwony: jeden z r. 1700, z herbem biskupa Jana Dłużewskiego, drugi z r. 1741, trzeci największy przelany w 1820 r. z rozkazu biskupa Mackiewicza (1810—42) z rozbitego, który był fundowany w 1718 r. przez biskupa Stefana Rupniewskiego (1715—21 r.) i trzy dzwony z XVIII w.; jeden z nich największy, o średnicy wynoszącej 59 cent. z napisem: „*conventus camenecens anno domini 1707 die 12 febr. carmelitarum discalceatorum*“. Ostatnie trzy są oddane tu po skasowaniu klasztoru ks. ks. karmelitów.

We wschodniej tylnej ścianie umieszczono figurę Pana Jezusa na krzyżu, a u spodu tablicę marmurową z napisem:

Peril: Rmus: Cas: Fra: Klein
Uq i: d: Archd. Ecc. Cath. Cam. Pod.
Prtus Czarnokozin: Exuvias Corpo
Sui hic Posuit. Die 13 Maii A. d. 1771“,

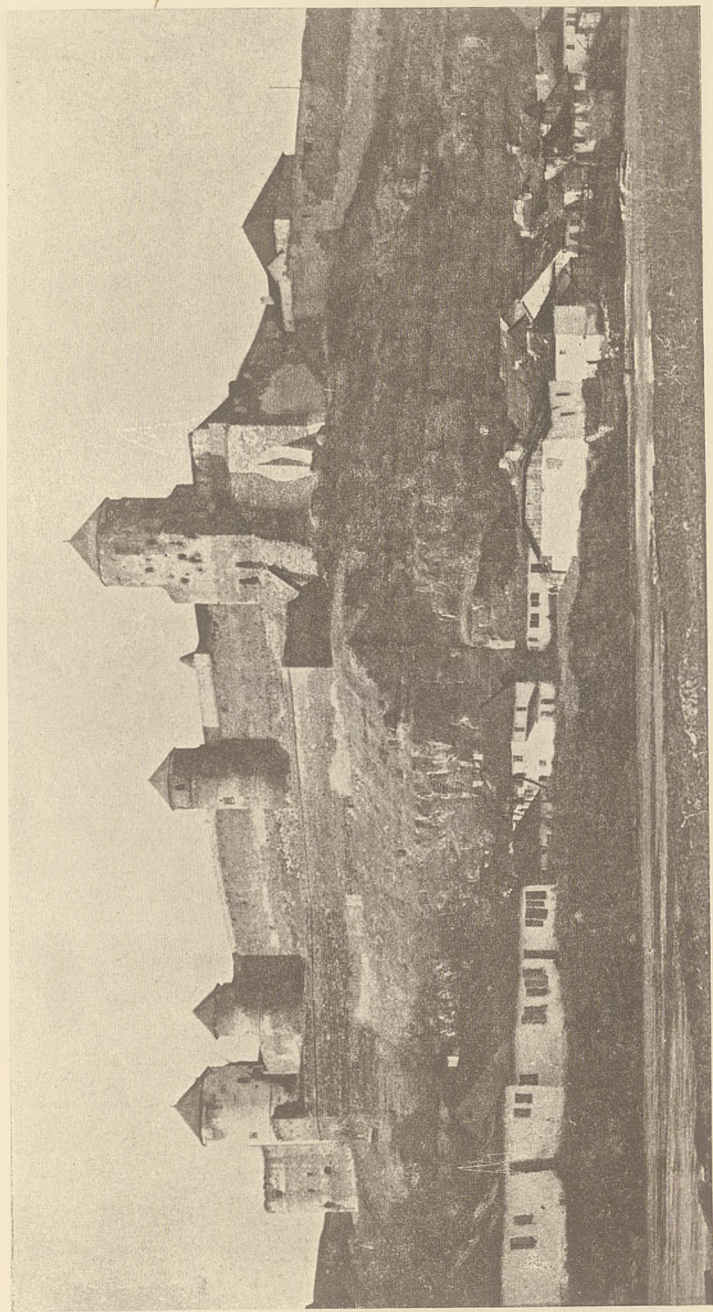
wskazującą, że tu pochowany archidjakon Kazimierz Franciszek Klejn, zmarły w r. 1771, który pomagał biskupowi Dembowskiemu w odnawianiu kościoła. Do północnej strony ściany kościoła w załamie murów przybudowano kwadratowy budynek — jest to zakrystja biskupia⁶⁰⁾, a naprzeciw niej z boku wznosi się figura Pana Jezusa na słupie — pomnik zmarłych, których kości były pochowane na cmentarzu obok katedry⁶¹⁾. Na tablicy jest napis następujący:

D. O. M.

„Stoy kto tędy przechodzisz
zatrzymay twe kroki
Czytay życia i Śmienci
zbawienne wyroki
Rzuć okiem, a patrz w górę
masz litość w Obrazie
Masz od życia przewodnią
do teyże w tym razie
Chcesz doznać Miłosierdzia
już te masz gotowe
Bądź tylko miłosierny
schyl że na dół głowę
Tu są kości umarłych,
z grobów przeniesione
Kto wie czy nie dla ciebie
mieysce ustąpione
Módl się o przeniesienie
dusz z Czyśca do Nieba
Wszak i na ciebie kiedyś
przyidzie ta potrzeba“.

Następnie wejście boczne przez kruchtę w stylu gotyckim z ciosowego kamienia wzniesioną w 1859 r., dobudowaną do kaplicy Pocieszenia N. M. P. Na skarpie tej kaplicy wmurowana jest tablica z herbem Kościeszka i literami „L. S. E. C.“, to jest Leonardus Slonezewski Episcopus Camenecensis, i rok „1561“; szczyty skarpów wieńczą popiersia świętych Pańskich.

Wchodząc wewnątrz przez główne drzwi od frontu wprost do głównej nawy, mamy z obu stron równoległe do niej dwie boczne. Te trzy nawy stanowią najstarszą część kościoła. W lewej — znajduje się ołtarz św. Jana Nepomucena,

Kamieniec. Południowa strona zamku.

BIBLIOTHECA
VNIV. TABULA
CRACOVENSIS

w prawej—św. Trójcy. U wejścia z obu stron są pamiątkowe tablice d-ra Karola Przyborowskiego † 1879 r. i d-ra Rollego † 1849 r. Na dwóch pierwszych filarach od wejścia są dwie tablice, na lewym z napisem: „*D. M. O. Ejusq̄ Virgini Matri, Sancti Tutellarib. Petro & Paulo Aplis & regni Patronis Ecclam hanc post occupatum a Turcis An. 1673 Camenecum per 28 annos incessam & desolatam. An. 1699 die 22 7-bris receptam & Recognitam, e rudelibq. excitavit & hoc ornatu diligens decorem Domus Dei, uti sponsa sua amictu decentiori decoravit & exornavit. An. 1704 Sedente Clemente XI Rom. Pontif. & Regnante Augusto II rege Polo. Chrysost. Benedi in Gnin Gniński Episcopus Camenecen. Abbas Vagrovecens: S. O. C.*“ Na prawym: — „*D. M. O. Eisq̄. Virgini Matri S. S. Tutellarib. Petro & Paulo Aplis S. S. Patronis Regni Ecclam hanc Cathrale desolatam, per Anos 28 a Turcos incessa. A nra Redept 1699 die 22 7-bris de manu hostili recepta, & reconciliata prima vice solem. apparatus & numeroso stipat tam Ecclco Praelatoru & Canonicorum quam saeculari Magnatu nobiliu & comitatu Ilrm & Rndm. D. Joan Chrysost Bened. in Gnin Gniński Episcopus Camenecen. Abbas Vangrovecen. Ano 1700 die 3 Julii, Cathedram sua desolatam & Ovinculas dispersas provid. Pastor visitatur: ingress., eand Ecclam hoc ornatu & decore tam ab extra, quam ab intra exornavit & restauravit Anno Dni 1704*“.

Z tych napisów dowiadujemy się o restaurowaniu, odnowieniu i konsekracji kościoła katedralnego w r. 1699 przez biskupa Jana Chryzostoma Gnińskiego († 1715 r.). Główna i boczne nawy malowane w stylu gotyckim w roku 1850. W głównej nawie z lewej strony — ambona drewniana w stylu barokowym, fundowana przez biskupa M. Dembowskiego⁶²⁾. Romanika i konfesjonał biskupi z prawej strony drewniane pięknie rzeźbione w stylu Odrodzenia podczas ostatniej restauracji w r. 1862. Tron biskupi z herbem Trąby — z prawej strony⁶³⁾. Naprzeciw tronu z lewej strony znajduje się ołtarz śś. Piotra i Pawła⁶⁴⁾; obraz śś. Apostołów dobrego pendzla. Dalej stalle dębowe sporządzone przez biskupa M. Dembowskiego w XVIII w. w stylu barokowym. W wielkim ołtarzu⁶⁵⁾ w stylu barokowym, sporządzonym na początku XVIII w. przez biskupa Stefana Rupniewskiego⁶⁶⁾ jest figura Ukrzyżowanego Chrystusa, pod figurą Matka Boska i Ma-

rja Magdalena — bronzowane; ołtarz wieńczy figura Boga Ojca w obłokach wśród aniołów ⁶⁷⁾). Mensa w wielkim ołtarzu z alabastru czarnokozimieckiego z mozaiką ze stiuku; posadzka przed romaniką z marmuru karraryjskiego, a w reszcie kościoła — z piaskowca trembowelskiego. Obok romaniki z lewej strony — wejście do zakrytjii kanonicznej ⁶⁸⁾ — dziś proboszczów, a dalej do przechodniej zakrytjii ks. wikarjuszów, — obecnie skasowanej, a z prawej — do biskupiej ⁶⁹⁾). W filarze naprzeciw ambony wstawiona płyta z napisem:

„Ignacy Ludwik Korwin Pawłowski Arcy-Biskup Mohylowski, Metropolita Rzymskich katolickich kościołów w całej Imperyi Rosyjskiej i Kawaler orderów Ś-tej Anny p-ej klas Ś-go Włodzimierza 2-iej klas: Orła Białego i Alexandra Newskiego, Urodził się na Podolu dnia 2-go Lutego 1774 R-u był prałatem Proboszczem katedry kamienieckiej, Umarł w stolicy S.-Petersburgu dnia 20 M-ca Czerwca 1842 R-ku, tam pogrzebiony, prosi o Westchnienie do Boga za swą duszę“.

W lewej bocznej nawie w ołtarzu ze stiuku jest obraz św. Jana Nepomucena ⁷⁰⁾, malowany przez znanego malarza ks. Józefa Prächtla trynitarza z Brahiłowa (1737—1799). Po lewej stronie u ściany jest drewniana rzeźbiona chrzcielnica, a dalej po obu stronach wejścia do kaplicy Prz. Sakramentu są popiersia i tablice pamiątkowe nad konfesjonalami drewnianymi. Z lewej strony—biskupa Mackiewicza z napisem:

„In perpetuam memoriam
Illustrissimi ac Reverendissimi
Borgiae Lucae Machwicz
MACKIEWICZ
annis viginti quinque
Episcopi Camenecensis Podoliae
die 15 mensis Jannuarii 1842 anno vita functi
Cujus Cordis reliquae hic sunt reconditae
devoti cujus cognati qui permulta benevolentiae
et liberalitatis documenta elementissimo Benefactori suo
in acceptis referentes

Kamieniec. Brama Stanisława Augusta (zburzona w 1876 r.).

Kamieniec. Ruska brama.

officia piorum gratorumque animum hoc exsolvunt
monumento“.

Z prawej — biskupa Dembowskiego⁷¹⁾ z napisem:

„Nomine Vocatione Vita Nicolao

De Stemmate Jelitarum à Dembowa Góra

DEMBOWSKI

Ex Aqua & Spiritu S-o Die 17 Xbris 1693 renato

Ecclesia praesentis Sponso, Gregis Pastori praelecto

Ad Metropolim Russiae Antistitum Postulato

In osculo Crucifixi Dni JEZU X-ti Cui vixit

Eadem Vita Die 17 9-dris 1757 Anno denato

Ad Aras Ciborii ab Eodem erecti & fundati sepulto

Capitulum Cathedrale Camenecensis

Cui Cor. sursum consignavit

Perpetuae Gratitudinis monumentum

Filialis reverentiae & amoris ergo

Anno Salutis 1758° Extruxit“.

Kaplica Prz. Sakramentu, dawniej św. Piotra⁷²⁾ przed kilku laty odnowiona. Ołtarz z kamienia miejscowego roboty Zygmunta Stehlika (1834—1864 r.). W 1861 r. ołtarz ten ufundowany został przez ks. prałata Pawła Budzyńskiego (1791—1858 r.), na pamiątkę czego włożona tu tablica z napisem:

„D. O. M.

Pamięci odnowiciela

tej kaplicy X. Pawła

Budzyńskiego, general-

nego wikarego, prałata

kustosza katedry ka-

mienieckiej d-ra ś. teolo-

gii i kanonów, zmarle-

go dnia 21 list. 1858 r.

po przeżyciu lat 68“.

Pod tą kaplicą są trumny biskupów: Mikołaja Dembowskiego w kamiennym sarkofagu, Jana Dembowskiego † 1809 r., Mackiewicza i Górskiego † 1855 r. Na sarkofagu z wierzchu napis następujący:

„Nicolaus de Stemate Jelit.

DEMBOWSKI

Episcopus camenece:

Dio 17 Mensis 10bris 1693
ex Aqua & Spiritu S. Rege-
neratus

Die 17 Mensis Novemb:
Anno Dni 1757

in
Osculo Crucifixi
Isu expiravit

ac
in sinu Ecclesiae s. suae

Hic
requiescit“.

W prawej nawie był w ołtarzu obraz św. Trójcy, malowany przez wyżej wspomnianego ks. Prächtla, ale podczas restauracji przed 1860 r. obraz ten usunięto i oddano do kościoła w Starej Uszycy, gdzie znajduje się w wielkim ołtarzu, a natomiast ustawiono nowy obraz św. Trójcy pędzla Kazimierza Mireckiego. Z prawej strony są dwa konfesjonały gotyckie drewniane i trzy przejścia: — do kaplicy Pocieszenia N. M. P. jedno i dwa do kaplicy Niepokalanego Poczęcia N. M. P. W kaplicy Pocieszenia N. M. P. ⁷³⁾, która posiadała zapis na wsi Sokole za duszę Wołodyjowskiego ⁷⁴⁾, był ogromny obraz Matki Boskiej Szkaplernej z kościoła karmelickiego, oddany do kościoła w Płoskirowie. W filarze kaplicy Niepokalanego Poczęcia N. M. P. w przejściu jest tablica z czarnego marmuru z napisem:

„Ad laudem & honorem Deiparae semper Virginis Mariae Tutellaris sacelli Consularis Ecclesiae Camenecen: & eternam Memoria senatus Camenece N-lus Joan Białobocki de Ditu Velunen. Gratitudinis ergo Monumentu ...ua Proprio sumptu erexit & dicavit Ad Gloriosissima Virgine Mariam Regina coeli patrona sui commedatio.

Sub tuum praesidium Configimus

Pod twą się Rodzicielko boża Vciekamy

Obronę, twej pomocy nędznicy żądamy.

Ty nasze prośby smutne wysłuchawszy swoim

Ogarni miłosierdziem strasz ludem twoim

Miey Święta, modlitw naszych niezapominając

A w przygodach nas ciężkich zawżdy wspomagaiać,

Kamieniec. Brama Batorego.

Kamieniec. Polska brama.

CRACOVIANIS

Broń nas od niebespieczeństw o Błogosławiona
Sama Czciją między ludźmi Boską ozdobiona.

...austa imprecatio Fam: Stai Sambor Con. & advocati ad spec.
Octavian Rogeriu. Doc. Med. procon. Simon Sabania: Caspar
Werszenbach Nic. Mniszek: Gregor Kudlicz Simon Ciszewski
Joan Wolski. Mat. Łaziński & alios Consul populuq. Camen.

Discite majorum laudem Virtute paratam
O Socii gestis accumulare probis
Est magnum (pateor) maiorum laude potiri
Jnniti propria credite maius erit
qui genus & propriae iactant insignia Vitae
Nobilibus demum hos. annumerare decet.

Anno recuperatae Salutis 1628 Die 4 Novembr.“

Z treści którego dowiadujemy się, że fundował tę kaplicę w r. 1628 Jan Białobocki z ziemi wieluńskiej na pamiątkę magistratu kamienieckiego. Obecna kaplica Niepokalanego Poczęcia N. M. P.⁷⁶⁾ była dawniej przedzielona sklepieniem na dwie kaplice. Jedna nazywała się „radziecką“⁷⁶⁾, druga — „literatorum“⁷⁷⁾. W kaplicy Niepokalanego Poczęcia N. M. P. był obraz tegoż imienia, malowany przez ks. Prächtla, oddany w 1909 r. do kościoła w Płoskirowie. Kilka lat temu obraz ten zastąpiony został figurą Matki Boskiej z Lourdes. Sufit i ściany tej kaplicy malowane tempera przez włoskiego malarza Rampini w połowie XIX w. Na suficie — Wniebowzięcie — kopja z obrazu — Noc — Narodzenie Chrystusa Korreggio, na poprzecznych ścianach z jednej strony — Nawiedzenie, z drugiej — Zwiastowanie N. M. P. — kopje z obrazów włoskich malarzy XVI w. Obrazy te obramowane są wypukłą rzeźbą ze stiuku brązowego.

W zakrystji kanonicznej dziś proboszczów jest obraz Niepokalanego Poczęcia N. M. P. wzięty z kościoła ks. ks. karmelitów, nadto — portrety biskupów: Krasińskiego, Mackiewiczza, arcybiskupa Pawłowskiego i in. ordery, dystynktorje i in. zabytki kapituły kamienieckiej. W zakrystji biskupiej przechowuje się portret króla Augusta II, któren dawniej był zawieszony nad tronem biskupim⁷⁷⁾. Biblioteka katedralna, którą uporządkował A. Prusiewicz, składa się z dzieł treści przeważnie teologicznej. Są druki w różnych językach od XV w. poczynając. Są to resztki bibliotek klasztornych, obejm

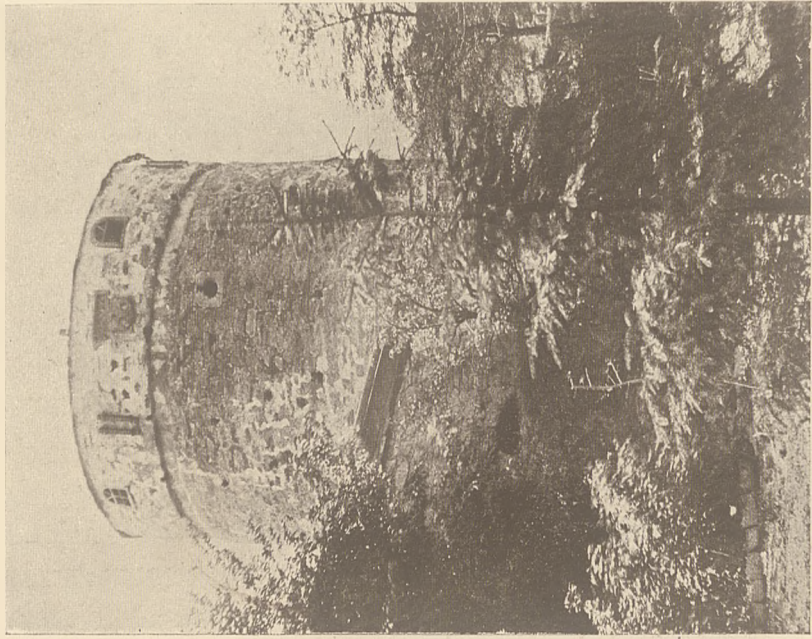
mujące 6 tys. dzieł. Są i rękopisy też treści teologicznej. Archiwum zawiera akta kapituły kamienieckiej z XVII i XVIII wieku, wizyty kościołów z XIX wieku, metryki od r. 1699 i inne treści kościelnej. W skarbcu są: trzy wielkie monstrancje srebrne, jedna z herbem Trąby, w r. 1767 poprawiona i wyzłocona kosztem ks. Jerzego Antoniego Pakoszewskiego, druga — z figurami śś. Apostołów Piotra i Pawła, kilka kielichów srebrnych z XVIII w., dwa pacyfikaly srebrne z herbem Trąby, dwie lampy srebrne z tymże herbem, trzy pastorały, jeden z nich należał do biskupa Kraszińskiego, drewniana buława ze srebrną gałką dla odźwiernego. Ornaty z XVIII wieku z pasów słuckich i innych materji jedwabnych etc. Nabożeństwa pamiątkowe obchodzą się w kościele katedralnym 16 (29) sierpnia na św. Rocha, dawniej odbywała się procesja z Prz. Sakramentem przez miasto na pamiątkę ustąpienia powietrza morowego w r. 1770 i 18-tą niedzielę po Zesłaniu św. Ducha — konsekracja kościoła. Do 1866 r. był zwyczaj wywieszania amarantowej chorągwi obok sygnaturki na pamiątkę uwolnienia od niewoli tureckiej, potem zwyczaj ten zarzucono.

Na wprost frontu kościoła katedralnego wznosi się były pałac biskupi ⁷⁸⁾, wybudowany w r. 1627 przez biskupa Pawła Piaseckiego ⁷⁹⁾ (od 1627 do r. 1640), skonfiskowany w r. 1793 ⁸⁰⁾. W r. 1797 niejaki Janszyn nabył ten pałac i urządził szkołę ⁸¹⁾, która od r. 1803 należała do uniwersytetu wileńskiego ⁸²⁾, od r. 1814 mianowała się powiatową ⁸³⁾, a w r. 1831 była zamkniętą ⁸⁴⁾. Potem tymczasowo umieszczono tu gimnazjum powiatowe, następnie mieszkali dyrektorowie gimnazjum ⁸⁵⁾, a od r. 1869 lokuje się dwuklasowa szkoła miejska ⁸⁶⁾.

Ulica Soborna, dawniej Karmelińska ⁸⁷⁾, przedtem Batorego, a jeszcze dawniej Tatarska ⁸⁸⁾ przechodzi od rynku do bramy Batorego przez plac Gimnazjalny.

Na placu Gimnazjalnym, dawniej Jezuickim, czyli „wielkiej ulicy Jezuickiej“ ⁸⁹⁾, znajduje się gmach gimnazjum męskiego wzniesiony na miejscu kościoła jezuitów ⁹⁰⁾.

Jezuitów do Kamieńca sprowadzono w roku 1608. Przybyły tu biskup Jan Andrzej Próchnicki (od roku 1608 do 1614) przywiózł z sobą dwóch jezuitów Stanisława Radzimskiego i Stanisława Machociusza ⁹¹⁾. W roku 1609 otwarto w Kamieńcu rezydencję ⁹²⁾, a następnie szkołę.

Kamieniec. Baszta w ruskiej bramie.

Ganek komendantury.

BIBLIOTHECA
VNIV. IAGELL.
CRACOVIENSIS

W r. 1614 rezydencję zamieniono na kolegium, uposażone przez Agnieszkę Stanisławską we wsie Niżborek, Kapuścińców i Mieczkowce ⁹³), przez Radeckiego, sędziego ziemskiego kamienieckiego, we wsie Ormiany i Ormianki ⁹⁴) i przez hetmana Stanisława Żółkiewskiego ⁹⁵). W r. 1616 podczas pożaru miasta spaliło się kolegium i kościół tymczasowy ⁹⁶). Nowy kościół zaczęto budować w r. 1642, zakładając ciosowe fundamenta ⁹⁷) z funduszu hetmana Żółkiewskiego, lecz wkrótce zaprzestano budowy z powodu braku funduszy i wojen kozackich. W r. 1665 rektor Jakób Zaremba znów rozpoczął budowę kościoła, którą tymczasowo zawieszono w r. 1672 ⁹⁸). Kościół ten turcy zrujnowali, a cios użyli na reperację mostu t. zw. tureckiego ⁹⁹). Rektor Jerzy Szornel został się przy kościele św. Katarzyny ¹⁰⁰), a po r. 1683 zastąpił go misjonarz Adam Frykacz, obecny przy ustąpieniu Turków z Kamieńca. Od r. 1730 otwarto domy misyjne w Kitajgrodzie ¹⁰¹), Lickowcach ¹⁰²) i Kopeczyńcach ¹⁰³). Około r. 1750 urządzono pierwszą aptekę, jedyną w mieście (drugą otworzył w r. 1767 Paweł Lenkiewicz) ¹⁰⁴). Nowy kościół przy kolegium (do tego czasu była kaplica) zaczął budować w r. 1753 rektor Feliks Ubysz z funduszu 20,000 zł. pol., przeznaczonego przez Mikołaja, kasztelana podolskiego, i Adama, jezuitę, braci Stadnickich ¹⁰⁵). W r. 1757 pęknięcie głównego filaru spowodowało chwilową przerwę w budowie. Następnie rektor Adam Stadnicki, otrzymawszy 10,000 zł. pol. od Jacka Lityńskiego, podjął na nowo budowę ¹⁰⁶). Brewe kasacyjne zakonu jezuitów w r. 1773 zastało kościół nieskończonym; delegat biskupi oddał go proboszczowi Czachurskiemu ¹⁰⁷). W r. 1774 kościół ten opisano w aktach tak: „kościół nowy, wspaniały, wewnątrz jasny, z kaplicami i facjată okazałą, lecz nie dokończoną i wieżami niedokończonymi, mający komunikacje z kolegium przez zakrystję. Ołtarzyki stare z dawniejszego kościoła, organy, ławki i zegar na wieży wówczas reparaowano ¹⁰⁸).

W r. 1833 ¹⁰⁹) kościół ów rozebrano, natomiast zaczęto w r. 1837 budować gmach gimnazjalny, skończony w r. 1841. Na dzwonnicyze gimnazjalnej jest dzwonnica z napisem: „*scholarum Camenecensium (si) comparata anno 1743 moderante collegium r. p. Luca Lasocki*“. W klasztornych budynkach jezuitów w tyle byłego kościoła ¹¹⁰), które ciągną się do miejsca naprzeciw schodów Farenholca, mieszkają obecnie inspek-

tor i pedle i mieści się kancelarja gimnazjalna, dawniej zaś mieściły się różne szkoły jezuickie, kończąc na szkole powiatowej, przekształconej później na gimnazjum.

Już w r. 1610 jezuita otworzyli kurs kazuistyki i szkoły gramatykalne ¹¹¹). W r. 1609 i 1611 szlachta podolska uchwaliła specjalny podatek na szkoły, zatwierdzony w r. 1611 przez stany ¹¹²). W r. 1614 rektor Radzimski otworzył humaniora, oraz konwikt dla ubogiej szlachty z zapisu części dóbr Supruńkowiec Wacława Aleksandra Kalinowskiego, starosty kamienieckiego ¹¹³). W r. 1624 rektor Jan Kolenkiewicz otworzył retorykę ¹¹⁴). W r. 1610 otwarto dla kleru djecezalnego kurs teologii z dodaniem w r. 1626 kursu filozofji ¹¹⁵). Przerwano je w r. 1672, a wznowiono w r. 1709. W r. 1762 przeniesiono te kursa do Włodzimierza, a w r. 1766 — z powrotem do Kamieńca ¹¹⁶). W r. 1771 utworzono dwuletni kurs teologii moralnej ¹¹⁷) z zapisu 30,000 zł. pol. Mikołajowej Stadnickiej kasztelanowej podolskiej. Po wyjściu Turków z miasta, uporządkowano kolegjum i sporządzono dochody. W r. 1700 otworzono szkołę gramatyki, a w rok później — humaniora ¹¹⁸). W r. 1742 rektor Łukasz Lasocki wznosił nowy gmach szkolny ¹¹⁹), a w r. 1756 regens Adam Stadnicki wybudował gmach konwiktu szlacheckiego ¹²⁰). W r. 1774 zaraz po skasowaniu zakonu, według raportu generalnego wizytatora komisji edukacyjnej, kolegjum kamienieckie było murowane dwupiętrowe podparte z tyłu skarpami i mocno zdezolowane ¹²¹). Mieściła się w nim biblioteka szkół ¹²²). Szkoły murowane znajdowały się osobno od kolegjum, były dosyć wygodne, z salą dla deklamacji. Na dole w pokojach nie było ławek i katedry, okna były popsute przez żołnierzy, a w jednej z sal mieścił się magazyn zbożowy fortecy tutejszej. Na górze, z obu stron sali, były dwa pokoje, w których znajdowały się ławki i katedry. Cały gmach wymagał reparacji. W tyle kolegjum, nad skałą była bursa murowana, podparta skarpami, zajęta przez żołnierzy. Apteka była przy starym kościele w niższej kondygnacji murów kolegjalnych, „z materiałów wcale obrana“, wypuszczona w dzierżawę Kajetanowi Hejmansowi ¹²³). Przy wizytacji zastano trzech ex-jezuitów. Rektor szkół publicznych pobierał roczną pensję 4,000 zł. pol., prefekt tych szkół — ks. Ignacy Barsth — 1,600 zł. pol., profesorowie 1-ej szkoły — ks. Wojciech Krzywicki i III-ej — ks. Ignacy Boduchowski —

Kamieniec. Widok Katedry z minaretem.

BIBLIOTHECA
VNIV. IAGELL.
CRACOVIENSIS

po 2,000 zł. pol. Rektorem konwiktu ustanowiono ks. Piotra Malczewskiego¹²⁴).

Po usunięciu jezuitów, dwa lata wykładali w szkole powiatowej teatyni przybyli ze Lwowa¹²⁵). Po ustaleniu komisji edukacyjnej szkoła ta mianowała się wydziałową, a potem podwydziałową i należała do akademji krakowskiej¹²⁶), a od r. 1803 do uniwersytetu wileńskiego¹²⁷). W r. 1814 przemieniono ją na czterech klasową szkołę powiatową¹²⁸); w r. 1830 z powodu cholery zamknięto¹²⁹). W styczniu r. 1833 otwarto gimnazjum, część klas mieściła się w d. Feldsztejna, na rogu ulicy Policyjnej i zaułku Archierejskiego, a część — w domach po-jezuickich.

Obok gmachu gimnazjalnego do Troickiej ulicy przechodzi Gimnazjalny zaułek — dawna ulica Zantuska¹³⁰).

Cerkiew Nowy Sobór pod wezwaniem Kazańskiej Bogarodzicy, dawniej kościół karmelicki.

Karmelitów sprowadziła do Kamieńca ze Lwowa w r. 1623¹³¹) Katarzyna Cieklińska¹³²), żona Marcina Cieklińskiego, sędziego surogata grodzkiego, kamienieckiego i latyczowskiego. Pierwotny klasztor ich fundowany przez Jakóba Potockiego, wojewodę braclawskiego, znajdował się na miejscu Starego bulwaru¹³³). Po wzięciu miasta przez Turków w r. 1672 klasztor ów rozebrano i kamieni użyto na reparacje mostu łączącego fortecę z miastem¹³⁴). Po powrocie do Kamieńca karmelici otrzymali od Marcina Bogusza¹³⁵), podkomorzego podolskiego, jego dworek, na którym Turcy wystawili „beluard“¹³⁶). Na placu tym przy pomocy Marcina Kątskiego, wojewody kijowskiego, wzniesiono naprzód drewniany, a w r. 1717¹³⁷) murowany kościół według planu Rippego, ówczesnego komendanta kamienieckiego. Kościół ten konsekrował w roku 1750¹³⁷) biskup Mikołaj Dembowski¹³⁸). Po skasowaniu klasztoru w r. 1866¹³⁹) dziewięciu zakonników wysłano, kościół zaś skasowano w r. 1867. W r. 1878 przerebiono kościół na cerkiew katedralną. Wybudowano na środku nawy kopułę, barokowe pokrycia wież przerebiono, a na miejscu skasowanego ołtarza wielkiego urządzono wejście.

Na placu Gimnazjalnym do r. 1867 była balustrada, po środku której znajdowało się wejście, a po bokach stały figury św. św. proroków Eljasza i Elizeusza, założycieli zakonu karmelitów¹⁴⁰). Figury te obecnie znajdują się na cmentarzu

miejskim. Obok kościoła karmelickiego znajdował się dom, w którym mieszkał dr. Adrjan Baraniecki (ur. 1826 † 1891 r. w Krakowie), założyciel muzeum i kursów wyższych dla kobiet w Krakowie.

Wzdłuż ulicy Sobornej ciągną się dawne zabudowania klasztorne, w których było seminarjum rz.-kat. od r. 1781 ¹⁴¹), od 1793 do 1795 ¹⁴²) i od r. 1812 do 1813 ¹⁴³). Dziś mieszkają tu duchowni prawosławni. Z boku zaś obok cerkwi, mieści się kasa gubernjalna, przedtem lokowało się tu archiwum rządu gubernjalnego, a przedtem, koło rogu tego budynku w bramce był konający dzwonek ¹⁴⁴). Ostatni ten budynek był złączony z kościołem. Mieszkał tam ostatni biskup Antoni Fijałkowski od r. 1860 ¹⁴⁵).

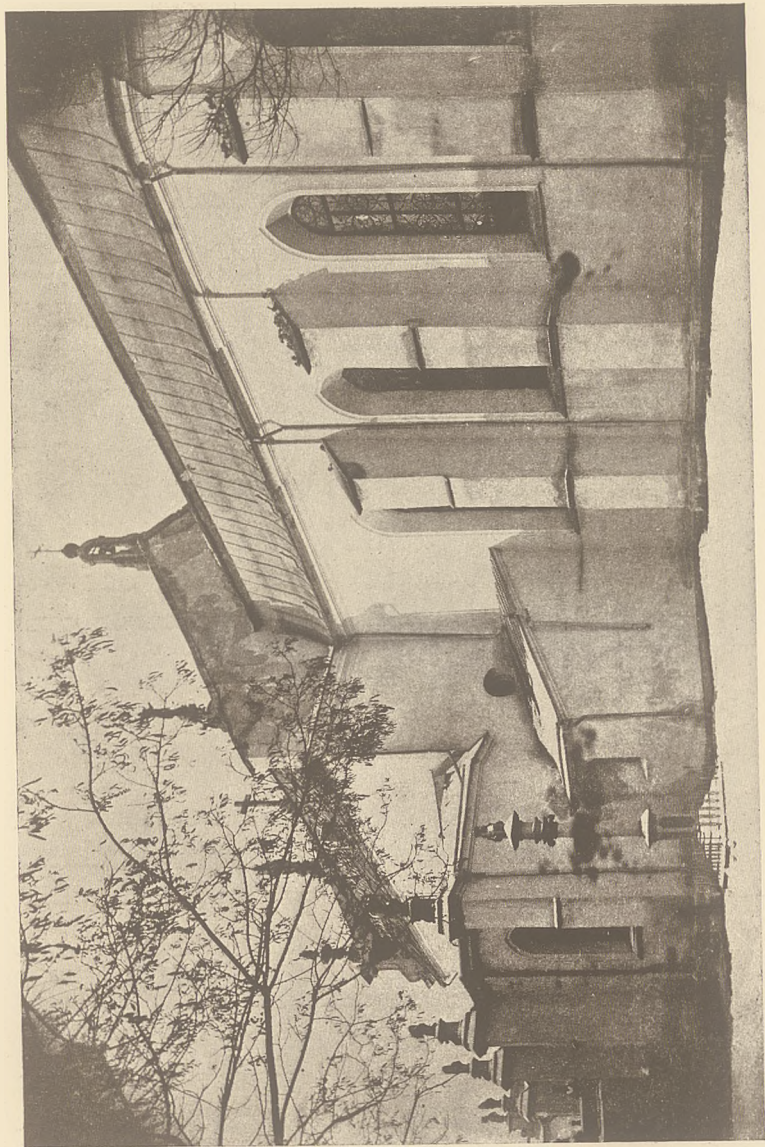
Naprzeciw budynków po-karmelickich przechodzi zaułek Petropawłowski, na rogu którego, na miejscu domu d-ra Chłopeckiego, w którym obecnie mieści się bank towarzystwa wzajemnego kredytu, w XVII w. był szpital i kościół św. Łazarza ¹⁴⁶).

Idąc dalej spotykamy cerkiew ś. ś. Piotra i Pawła. Podobna jest ona do cerkwi św. Trójcy tylko nieco mniejsza od niej; wzniesiona w drugiej połowie XVI w. ¹⁴⁷). W r. 1672 po odebraniu katolikom kościoła św. Katarzyny, turecy dali im tę cerkiew ¹⁴⁸). W tyle jej turecy wystawili „beluard“ ¹⁴⁹). Cerkiew ta w XVIII w. była unicką, a w r. 1795 przyłączono ją do wyznania prawosławnego.

Naprzeciw tej cerkwi znajduje się dom Domańskiego, dawniej d-ra Rollego (1830 † 1894 r.), w początku XIX w. d-ra Dymera; w domu tym mieściła się loża masońska. Obok fortów była cerkiew „Uspieńska“ ¹⁵⁰), która przestała istnieć za panowania Turków. W początku XVIII w. na tem miejscu był szpital, a obok puste grunty ¹⁵¹).

Forty Dalkiego ¹⁵²), zwane „rondlem panieńskim“, od tego, że był tu grunt należący do pp. karmelitanek ¹⁵³), na którym turecy wystawili „beluard“ ¹⁵⁴). Forty odrestaurowane przez Dalkiego w r. 1753, o czem świadczyła tablica wmurowana od strony miasta z następującym napisem:

„Sub auspicio
Serenissimi ac Potentissimi Principis
Augusti III

Kamieniec. Kościół katedralny (strona południowa).

BIBLIOTHECA
VNIV. ADOLL.
CRACOVENSIS

Regis Poloniae Magni Ducis Lithuaniae
ac Principis Hereditarii Saxoniae Electoris
Illustrissimus Dominus Iosephus A Potok
POTOCKI

Castelanus Cracoviensis
Supremus Exercituum Regni Dux
hoc opus incepit erigere
postquam desiit vivere
Filius Illustr Dnus Stanislao A. Potok
POTOCKI

Palatinus et Generalis Terrarum Kioviae
tam ductis Gloriae Parentis Sui
quam Amore Patriae
hoc opus finivit

Per C: Dahlke Colonellum Cor: Artil: Regni
et Prim: Praefect: Archit: Militaris
Anno Domini MDCCLIII“.

Tablicę tę wmurowano w ścianę w podwórzu domu Domańskiego.

Stary teatr miejski, czyli zimowy przerobił Jan Piekarski z magazynów prowiantowych w r. 1856¹⁵⁵). Grano w nim po polsku do r. 1861, od tego czasu—po rosyjsku¹⁵⁶).

Równolegle do ulicy Sobornej od placu Troickiego do baszty Batorego ciągnie się ulica Pocztowa.

Basztę Batorego z przejazdem, zwanym „wietrzną bramą“¹⁵⁷) wzniesiono w początku XVI w.¹⁵⁸). Następnie z rozkazu Stefana Batorego restaurowana, jak wskazuje umieszczona nad bramą tablica z napisem:

„A. D. 1585
Per Steph. Bathory R. P.
conditum
Stanislao Augusto
Regnante Polonis
Restauratum et Auctum
A. D. 1785“.

W początku XVIII w. zwano ją Kuśnierską wieżą¹⁵⁹). Za panowania Stanisława Augusta odrestaurował ją w 1760—1765 r. Stefan Makowiecki¹⁶⁰), skarbnik czerwonogrodzki.

Obok baszty Batorego znajduje się plac Mięsny, dawniej Targowy ¹⁶¹⁾ i Zarwański, a do XVII w. — rynek ruski, dziś znacznie zmniejszony. Sięgał on dawniej ulicy obok gmachu banku zjednoczonego. Na środku tego rynku, w końcu sadyby obecnie Szteryne, dawniej d-ra Karola Przyborowskiego, stał ratusz ruski ¹⁶²⁾. Magistrat ruski otrzymał od króla Kazimierza III w r. 1491 ¹⁶³⁾ przywilej na wybieranie wójta swej narodowości i wyznania, oraz prawo pozbawienia go tej godności za przestępstwa. Wójt ten miał prawo sądzić rusinów według ich praw, oraz miał prawo miecza. Rusini zaś byli uwolnieni z pod jurysdykcji polskich wojewodów, kasztelanów, starostów i in. władz. Przywilej ten potwierdził w r. 1549 ¹⁶⁴⁾ Zygmunt August, a w r. 1553 ¹⁶⁵⁾ tenże król przywilejem swoim uwolnił na wieczne czasy rusinów z pod władzy burmistrzów polskich i pozwolił rządzić się według pisanych praw ruskich. Pozwolono im też pędzić gorzałkę i sprzedawać ją. W r. 1555 pozwolono rusinom zamieszkiwać pomiędzy polakami i ormianami ¹⁶⁶⁾. W r. 1557 ¹⁶⁷⁾ potwierdzono pełne prawa i przywileje rusinów, toż samo potwierdzili królowie: Henryk Waleczusz ¹⁶⁸⁾, Stefan Batory ¹⁶⁹⁾, Zygmunt III ¹⁷⁰⁾ i Władysław IV ¹⁷¹⁾. Jan Kazimierz w r. 1658 ¹⁷²⁾ potwierdzając prawa rusinów, wyznaczył dla ratusza ruskiego dom t. zw. Kirjaczyński (dziś dom szkoły duchownej), uwolnił dom ten od podatków oraz pozwolił wybudować młyn nad Smotryczem. Wszystkie te przywileje potwierdził król Michał Korybut. W r. 1669 ¹⁷³⁾ jurysdykcję ruską przyłączono do polskiej. Ratusz ruski, czyli kamienicę Kirjaczyńską w r. 1740 ¹⁷⁴⁾ oddano na własność cerkwi św. Jana. Pieczęć magistratu ruskiego wyobrażała wizerunek św. Mikołaja z napisem wokrag:

„ИПАВА РУСКОГО КАМЕНЦА ПОД.“ ¹⁷⁵⁾

W rynku na pustym placu klasztoru pp. dominikanek, turcy wystawili „beluard“ ¹⁷⁶⁾. W obrębie sadyby Szteryne, dawniej d-ra Przyborowskiego, przed zaborem tureckim była cerkiew pod wezwaniem św. Michała Archaniola ¹⁷⁷⁾.

Na rogu ulicy Archierejskiej, dawniej Franciszkańskiej (która ciągnęła się od bramy Batorego do Starego bulwaru, część jej do rogu byłego klasztoru Franciszkańskiego nazwana ulicą Kuźniecką), naprzeciw byłego pałacu biskupiego, gdzie dziś probostwo — stał kościół św. Katarzyny ¹⁷⁸⁾, najstarszy ze wszystkich kościołów kamienieckich, w którym pod-

Kamieniec. Rynek polski i kościół katedralny.

Kamieniec. Kościół po-trynitarski.

BIBLIOTHECA
VNIV. 1875
GRACOVENSIS

czas zaboru turcy urządzili składy zapasów wojskowych¹⁷⁹). Po wyjściu Turków kościół uległ ruinie¹⁸⁰). Z powodu projektu w r. 1815 oddania ruin unitom biskup Mackiewicz nakazał ich uprzątnięcie¹⁸¹). W r. 1816 z kamieni tych wybudowano na tem miejscu dom¹⁸²). Tuż obok znajdował się budynek, w którym był szpital i przytułek należące do kapituły¹⁸³).

Dalej znajduje się były klasztor i kościół franciszkanów, dziś dom i cerkiew archierejskie. Franciszkanie przybyli do Kamieńca w końcu XIV w.¹⁸⁴), dzisiejszy kościół i klasztor wzniesiono w początku XVIII w. W klasztorze tym turcy urządzili składy zapasów wojskowych. Po wyjściu Turków franciszkanie powrócili, lecz w r. 1787 przeniesiono ich do m. Gródka, a na tem miejscu miano wznieść fortyfikacje, według projektu króla Stanisława Augusta. Po przyłączeniu miasta do Rosji budynki klasztorne w r. 1796 oddano duchowieństwu prawosławnemu¹⁸⁵), a od r. 1799 zamieszkał tu pierwszy biskup Joanniejusz¹⁸⁶). W byłym klasztorze są dwie cerkwie, jedna „Uspieńska“, przerobiona z kościoła na początku XIX w.; druga pod wezwaniem Narodzenia Chrystusa, na górze obok pierwszej. Przed kilkudziesięciu laty na czterech filungach drzwi od wejścia do cerkwi były cztery napisy w językach polskim, słowiańskim, łacińskim i greckim: „*od wschodu słońca, do zachodu chwalebne jest imię Pańskie*“. Front cerkwi z wieżą barokową, której dach popsuto przez przeróbkę, na środku zaś sklepienia dobudowano w r. 1836 drewnianą kopułę bizantyńską. W skarbcu są: złoty krzyż z r. 1555, kielich srebrny z r. 1679, srebrne taca i dzban, darowane przez cesarową Elżbietę Pietrowną,—ze skarbów moskiewskich, dane dla uposażenia pierwszego biskupa prawosławnego. Budynki klasztorne wzniesiono w r. 1753, jak o tem świadczy tablica z datą wmurowana w róg budynków od ulicy.

Obok byłego klasztoru franciszkanów znajdują się budynki byłego klasztoru pp. dominikanek. Klasztor pp. dominikanek pierwotnie, w początku XVII w.¹⁸⁷), znajdował się w domu Lanckorońskich¹⁸⁸), obok Ruskiej bramy. Następnie obok bramy Batorego, ten ostatni budynek i skończony już kościół turcy zrujnowali i przerobili na fortyfikacje¹⁸⁹). Po wyjściu Turków mniszki powróciły do Kamieńca w r. 1702. Klasztor o którym mowa obok franciszkanów, powstał na gruncie należącym do ks. Józefa Macarskiego, eksprowincjała

dominikańskiego, z funduszków Katarzyny Fredrowej i braci Gorozdowskich¹⁹⁰). Kościół pod wezwaniem św. Michała Archanioła, w stylu barokowym, konsekrował biskup Rupniewski w 1720—21 r.¹⁹¹). Na szczycie kościoła stały figury: Matki Boskiej Różańcowej, a po bokach św. św. Dominika i Katarzyny. Klasztor skasowano w r. 1864 i urządzono w nim koszary¹⁹²), kościół przerobiono na cerkiew w r. 1906, a do tego czasu mieścił się tam klub wojskowy.

Naprzeciw byłego klasztoru franciszkanów znajduje się zaułek Archierejski, prowadzący na rynek polski. Przy tym zaułku są domy wzniesione w r. 1845 przez pułkownika Kamelskiego¹⁹³), należące dziś do Feldsztejna. W podwórzu jest wieża kwadratowa, widoczna z ulicy, obok której w domu z herbem Kamelskich i ganeczkiem ciosowym była w połowie XIX w. księgarnia polska Kalenbacha, a potem rosyjska Szaragowa i Goldenberga. W podwórzu przy wejściu do lochu na odrzwiach ciosowych jest napis: „*die famare cave, quia peccatum grave*“. Na rogu od ulicy Policyjnej do połowy XIX wieku był skład instrumentów muzycznych, nut i książek Kocipińskiego.

Trzy ulice: Piatnicka, Dworjanska i Policyjna łączą rynek z placem Mikołajowskim.

Ulica Piatnicka¹⁹⁴) we wschodniej części (dalszy ciąg Ormiańskiej). Nazwa jej pochodzi od cerkwi pod wezwaniem św. Paraskiewy, zwanej Piatnicą. Cerkiew ta w końcu XVI w. już nie istniała, znajdowała się ona w obrębie sadyby Wajnbauuma, obok cerkwi św. Jana¹⁹⁵). Przy tejże ulicy dom Nr 11 należał do połowy XIX w. do Bałasanowiczów, a naprzeciw—Nr 8—do Aslanowiczów sławetnych ormian.

Przy ulicy Dworjanskiej, dawniej Dominikańskiej¹⁹⁶), znajduje się kościół po-dominikański pod wezwaniem św. Mikołaja.

Dominikanów sprowadzili książęta Korjatowicze około r. 1370¹⁹⁷). Pierwotny kościół wystawiony przez nich był drewniany¹⁹⁸). W r. 1401 dominikanie otrzymali od księcia Swidrygiełły wieś Zióbrówkę w powiecie kamienieckim¹⁹⁹). W roku 1420²⁰⁰) pożar zniszczył kościół i klasztor, a następnie z datków wystawiono kościół nowy²⁰¹). Od roku 1596²⁰²) szczególnie opiekują się zakonem Potoccy. W r. 1616 kościół i klasztor znów spłonęły, a we dwa lata później Po-

Kamieniec. Kościół karmelicki pod wezwaniem N. P. Marji

BIBLIOTHECA
VNIV. REGIAE
CRACOVENSIS

tocey, Wojciech Humiecki kasztelan kamieniecki i Paweł Damecki pomogli odbudować kościół i klasztor ²⁰³). W r. 1672 turcy zamienili klasztor na koszary, a później przerobili kościół na meczet dla baszów kamienieckich ²⁰⁴), przyozdobili go w kazalnicę ciosową, sprowadzoną z Konstantynopola. W r. 1737 kościół zaczęto restaurować, a że brakło funduszków, Michał Franciszek Potocki ²⁰⁵) dopomógł skończyć restaurację. Odrestaurowano w r. 1755 piękną, w barokowym stylu, dzwonicę i budynki klasztorne. Na pamiątkę tej restauracji nade drzwiami wstawiono płytkę z napisem:

„D. T. O. M.
 Bsma Virg. Mariae
 Post Turcica devast:
 Mich: Fr: im Murach:
 & Sawin: de Z-lot Potok
 POTOCKI
 Capit: Tremb: deintegro
 Restaure Auge & Dofare
 Curavit anno dni MDCCLV“.

W r. 1843 klasztor skasowano, kościół został parafjalnym ²⁰⁶). Przed kilku laty kościół pomalowano w barokowym stylu, a w r. 1907 skończono ołtarz w kaplicy bocznej, gdzie umieszczono cudowny obraz Różańcowej Matki Boskiej. Zabytków, prócz kazalnicy, wyżej wymienionej, w arabskim stylu i portretu fundatora, M. F. Potockiego, zostały się freski (popsute odnowieniem) na suficie w lewej bocznej kaplicy św. Dominika, wyobrażające wyprowadzenie z tureckiej niewoli przez zakonniką dominikanina, któregoś z Potockich. Płyty i nagrobki w kościele są: w kaplicy św. Dominika—Pawła Dameckiego, pogrzebanego w r. 1629 z napisem:

„In nomine dni

W. Szlachetnie Wrodzony p. Paweł Damecki s powiatu Ciechanowskiego herbu Prus po wielkich pracach i dzielnych sprawach które mężnie odprawował w ziemi Moskiewskiej czasu wojny przez lat pięć dla pokoju y całości Rplitej i królestwa polskie y dla sławy narodu swe te tesz Kaplicę zbudował ozdobił y nadał na cześć y chwałę troyce przelnayswiętszey Bogu jedynem y Apostołowi wielkie Pawło-

wi S: y W: O. N. Dominikowi S. patronom swem wespól
tes swoi

...pamiętkę roku od narodzenia pańskiego 1628 y na odpoczynek
wieczny tak sobie iako i krewnym ciało iego zmarłe tu iest
pogrzebione Roku 1629

dnia 22 Miesiąca listop. dusza iego wiecznie w panu.

‚bogu niechay odpoczywa †

memoria iusti cum laudib. prob 10 lapis depaniete clamabit...“

W kaplicy Pana Jezusa—Wojciecha Humieckiego, zmar-
łego w 1618 z napisem:

„D. O. M.

Illustris ac Magnificus D. Dominus Albertus Humiecki
de Rychty Castella Camen. qui cum prima Aetate ingenuis arti-
bus excoluisset variasque Europae provicias Hospes
peregrasset vir-

tus eo provexit Virum ut in proprium et patriae comodum
felicissimam

semper operam impenderit Sigismundus Serenissimus III
Poloniae ac Sve-

ciae Rex ea quae Limitibus Podoliae ac Moldaviae

Conterminis Tomsza

Radelusq armis Turcarum iniquo jure subtraxerant summa
illius dex-

teritate restituit in limitum controversis opinione

Hominum inex-

tricabilibus componendis inter illustrissimas familias aliosq
plurimos totius

podoliae volchiniaeq proceris infatigabilis et ante ...mnes
felicissimq fuit

vicenos in caelibatu numerans annos avita religione morum
probitate vir-

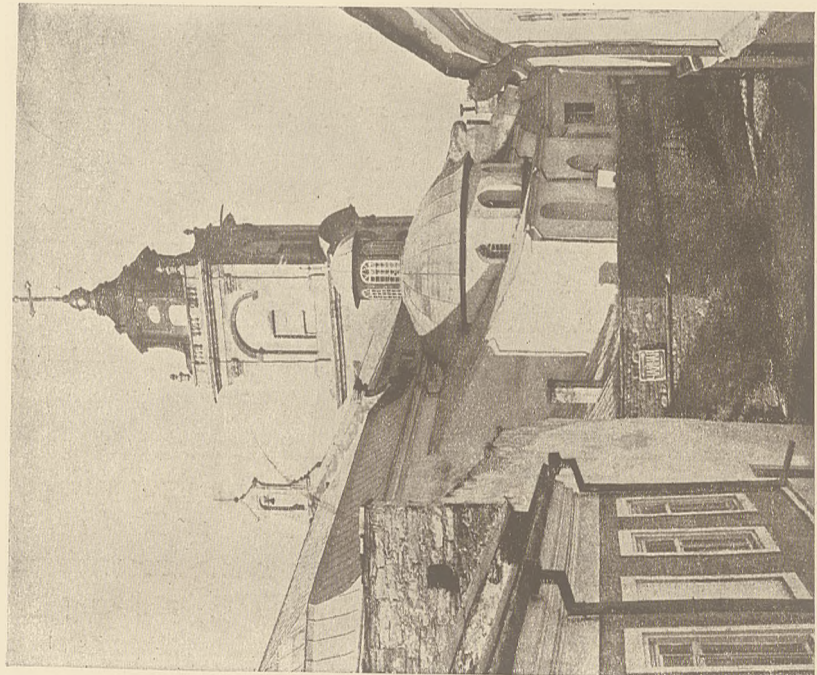
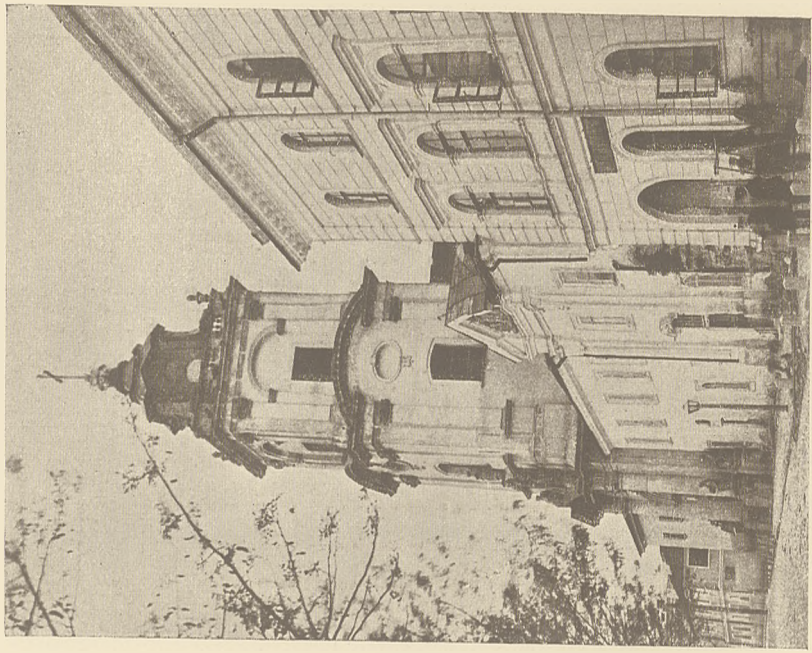
tutum integritate omn... carus et admirabilis exactis 63
annis 1618

die 14 martii obyt Generosus Aleksander Humiecki Filius
tunc cum Sereniss

Principe Vladislao in Moscovitica expeditione distetq
exuvias Paren-

tis Charissimi non sine lacrimis hic deposuit

Ad Lectorem

Kamieniec. Kościół po-dominikański.

Momento cita Mors celerat memorare viator
Vita Aeterna tibi terminis hanc agita“.

I przy wejściu do kościoła — Justyny Garnuchowskiej z XVII w. — mosiężna tablica z herbami Pogoń i Poraj i napis: „*hic sepeliri iussit pie defuncta iustina garnuchowska — iosephi gruszecki subiudicis podoliae relicta vidua*“. Na dzwoniicy kościelnej znajdował się dawniej zegar mejski ²⁰⁷), który, po kasacie klasztoru, przeniesiono na wieżę cerkwi archierejskiej (dawniejszego kościoła franciszkańskiego). Na dzwoniicy jest dzwon, odlany w r. 1737 ofiarowany przez Michała Franciszka Potockiego. Średnica jego wynosi 101 cent. W górze napis wokrag: „*ten dzwon aplikuie się anno domini 1737 miesionca novembra d. 2*“, w drugim wierszu: — „*wiecznemi czasy do konwentu oyców dominikanów*“. Niżej—herb Potoczek, a pod nim napis: „*Michał Franciszek z potoka na sawinacach iarudze Potocki trembowelski, smożański etc. etc. etc. starosta*“.

Dalej, pomiędzy kościołem po-dominikańskim a gmachem sądu okręgowego znajduje się front byłego klasztoru dominikańskiego. Nad drzwiami są armatury z herbem Potoczek, a na szczycie przed r. 1860 była figura św. Michała Archaniola, a po bokach jej — olbrzymie wazony ²⁰⁸), które dziś znajdują się na katolickim cmentarzu miejskim. W budynkach po-klasztornych do r. 1864 mieściło się seminarjum rz.-kat. ²⁰⁹) (od r. 1842), a potem izba obrachunkowa, instytucja „opieki publicznej“, potem szkoła rysunkowa, obecnie zaś publiczna biblioteka rosyjska, Muzeum i przytułek z tanią kuchnią.

Muzeum przy Podolskiem Towarzystwie historyczno-archeologicznem istnieje od r. 1891. Mieści w sobie zbiory starożytności i zabytków przedhistorycznych z wykopalisk etc., następnie zbiory obrazów i utensylja z uniekich kościołów, przywileje cechowe miast podolskich, zbiory etnograficzne, archiwum i bibliotekę.

Na rogu ulicy Dominikańskiej i zaułku Rzemieślniczego (dawniej Dominikańskiego) znajduje się dom, przybudowany do ściany kościelnej przez M. F. Potockiego; gdzie mieszka obecnie proboszcz—mieszkał i umarł sam fundator, pochowany w podziemiach kaplicy św. Dominika. Dalej z tego zaułku, przez bramkę, wchodzi się na podwórze klasztorne, na środku

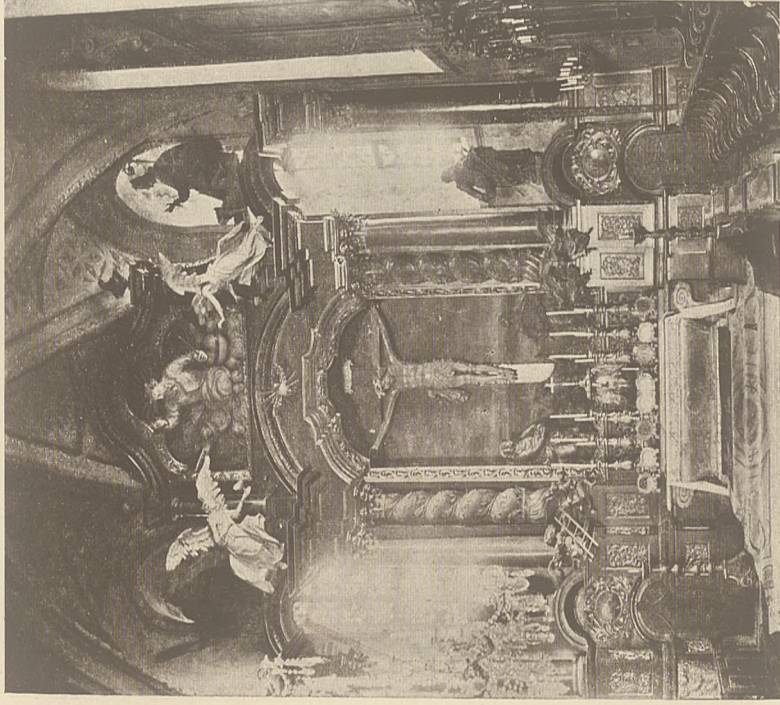
którego w drugiej połowie XVII w. Halil-Basza wystawił pomnik swej córce, która tu zmarła. Pomnik ten zachowywał się jeszcze do początku XIX w. obok fontanny, która tu była ²¹⁰).

Naprzeciw kościoła po-dominikańskiego, przy ulicy Dworjańskiej znajduje się sadyba Nr 8 Żurawlowej, która do końca XVIII w. stanowiła własność starościńską. Jest to tylko trzecia środkowa część dawnej posiadłości starostów kamienieckich, która ciągnęła się wzdłuż ulicy Dominikańskiej od rynku polskiego do—ormiańskiego. Ze starych domów zostały się tu: jeden w głębi podwórza o wysokim dachu, pamiętający dawniejsze czasy i stare lepianki z boku. W r. 1560 starosta Maciej Włodek rezydencję tę powiększył i przyozdobił ²¹¹), o kilka lat później przemieszkiwał tu Bohdan Łopuszniano ²¹²), detronizowany gospodar multański (panował od r. 1566 do 1572) i przed wyjazdem do Moskwy sprawił tu huczne wesele swej siostrze. W początku XVII w. mieszkał tu drugi ex-hospodar multański, Konstanty Mohyla (panował od r. 1608 do 1612 ²¹³). W połowie XVII w. znalazła tu przytułek i schronisko Rozanda, córka Łupuła, żona Tymoszki Chmielnickiego ²¹⁴). Posiadłość ta w końcu XVIII w. rozpadła się na trzy części, środkowa—do połowy XIX w. należała do Skawrońskich ²¹⁵). Mieszkali tu: Adolf Januszkiewicz ²¹⁶) (ur. 1803 † 1857 r.) poeta, deputat trybunału sądowego (od r. 1824 do 1830), który potem podróżował po stepach kirgizkich, i Aleksander Wicherski ²¹⁷)—poeta, malarz i muzyk, zmarły w r. 1856 w Odesie.

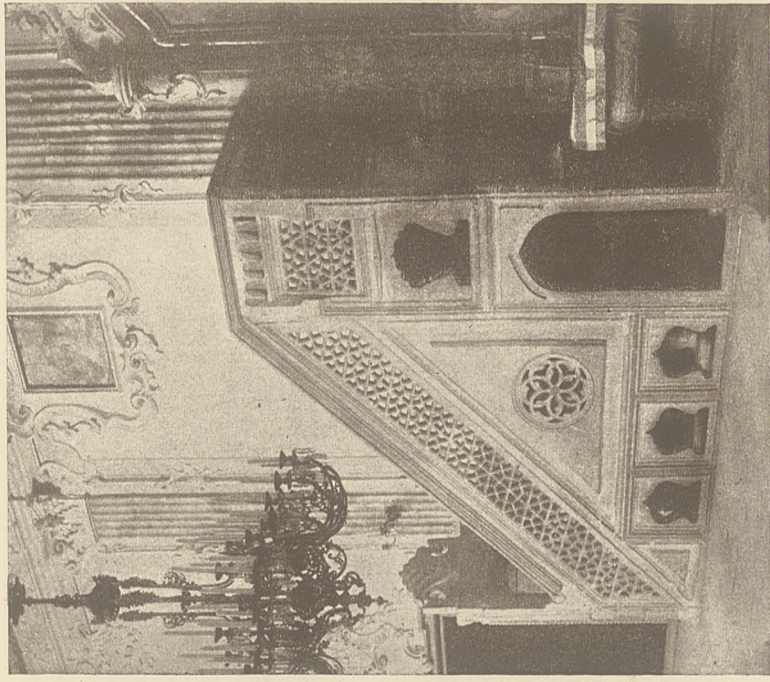
Ulica Policyjna, przedtem Trynitarska, zwana powszechnie „pijaną“.

Plac Mikołajowski, dawniej—rynek ormiański ²¹⁸), od początku XIX w. zwano placem Sobornym ²¹⁹) od soboru prawosławnego—katedry, a gdy ten ostatni przeniesiono do dawniejszego kościoła karmelickiego — placem Gubernatorskim.

Gmina ormiańska otrzymała w r. 1443 ²²⁰) od namiestnika królewskiego, Jana z Czyżowa, przywilej na prawo handlu, nadane jej przez książąt ruskich i króla Jagiellę. W r. 1496 ²²¹) król Jan Olbracht potwierdził wszystkie przywileje ormian kamienieckich—prawo handlu, prawo sądu według własnych zwyczajów przez wójtów swoich. Przywilej ten potwierdzili królowie: Aleksander w r. 1502 ²²²), Zygmunt I w r. 1507 ²²³)

Kamieniec. Główny ołtarz w kościele katedralnym.

Kamieniec. Ambona turecka w kościele pod-mikańskim.

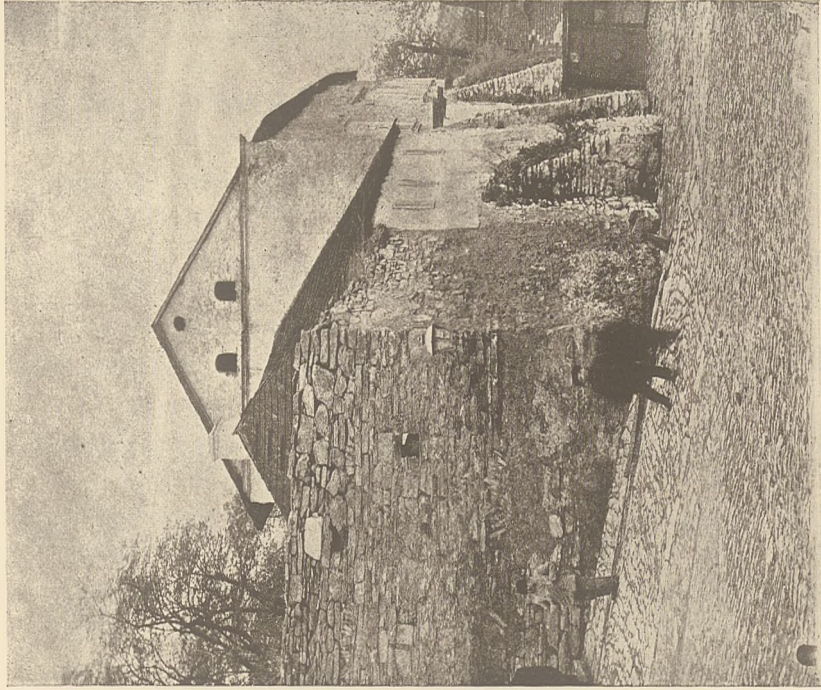
i Zygmunt August w r. 1548²²⁴). W roku 1552²²⁵) ormianie prosili Zygmunta Augusta, aby im nadano prawo warzenia piwa i miodu i sprzedaży gorzalki. W r. 1557 Zygmunt August zwolnił mieszkania ormian od kwaterunku²²⁶). W r. 1552²²⁷) tenże król wydał rozporządzenie, ażeby ormian starostowie nie obciążali postojami, z wyjątkiem czasu wojennego, lub gdyby w mieście nie znalazło się miejsca. W r. 1574²²⁸) król Henryk Walezjusz, potwierdzając przywilej, polecił, ażeby ormianie nie podlegali jurysdykcji starostów, burmistrzów i radnych polskiego magistratu, lecz żeby sądzeni byli przez swego wójta z prawem apelacji do sądu asesorskiego. W r. 1576 król Stefan Batory potwierdził poprzednie przywileje i rozkazał, żeby ormianie zbierali się w dzień oznaczony i wybierali corocznie wójta i czterech ławników²²⁹). W r. 1665 ormian zrównano w prawach z polakami i rusinami i pozwolono gminie używać pieczęci laku czerwonego²³⁰). W r. 1604²³¹) po spaleniu ratusza ormiańskiego, król Zygmunt III pozwolił wybudować nowy, uwalniając go od postoju i mianując go jurysdykcją sądową li tylko dla ormian. Pieczęć magistratu ormiańskiego wyobrażał wizerunek baranka biblijnego z napisem ormiańskim. W w. XVIII ormianie już mniej zajmują się handlem, a od r. 1785 stają się ziemianami i polakami. Rynek ormiański dawnemi czasy był ogniskiem handlu wschodniego, przybywały tu karawany wielbłądów z towarami wschodnimi, po które przyjeżdżali kupcy z północy i zachodu.

W rynku ormiańskim znajdował się, w zachodniej stronie, kościół ormiański pod wezwaniem Wniebowzięcia²³²), w połowie XVII w. był on katedrą ormiańską²³³). Znajdował się na miejscu domu d-ra Kalińskiego, dziś Raczyńskich. W środku północnej połaci placu jest gmach sądu okręgowego. Do XVII w. był tu pałac biskupi, który spalił się w r. 1612. Na rumowisku ten turcy wybudowali pałac dla Halila-Baszy, a obok wzniesli „beluard“²³⁴). W r. 1805 szlachta wybudowała tu teatr²³⁵), który istniał do r. 1856²³⁶). W tym roku zaczęto budować dom „szlachecki“, którego na razie nie ukończono. Później gmach ten dokończono i pomieszczono w nim sąd okręgowy. Dalej kamienica Bronsztejna, dawniej Leśniewicza, nabyta od Niedobelskiego, wzniesiona w r. 1646 przez Jakóba Lewonowicza. Od frontu była umieszczona tablica z napisem:

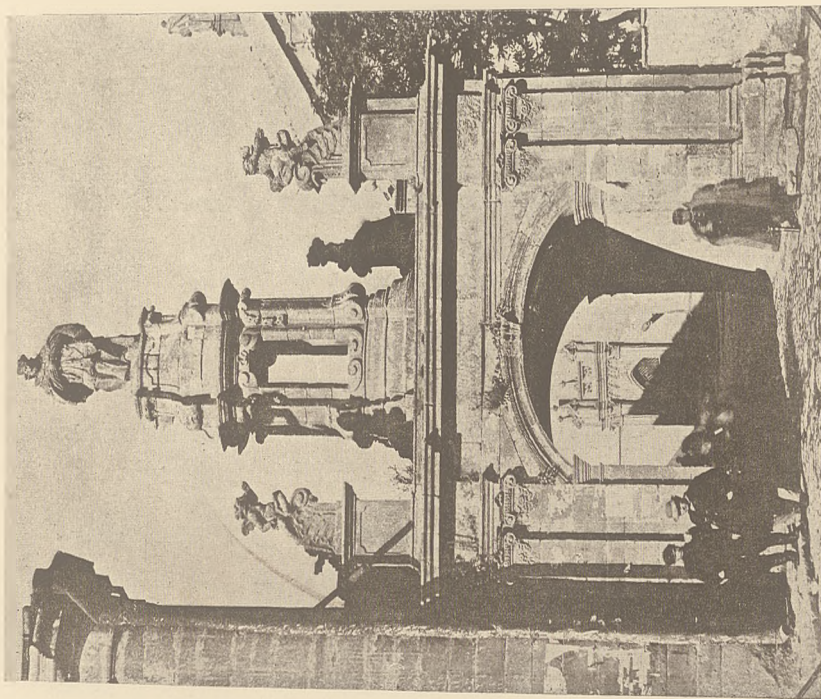
„Jakub Lewonowicz A. D. 1646“.

gdzie się podzielała ta tablica niewiadomo. Kamienica ta przed kilku laty przerobiona do niepoznania. Wschodnia strona placu okolona jest domami szkoły duchownej (bursy dla popowiczów). Do r. 1670 w jednym z nich, znanym pod nazwą kamienicy Kirjaczyńskiej²³⁷⁾ (od Kirjaka, który dom ten darował w r. 1658 na ratusz ruski), mieścił się magistrat ruski. Jest to, jak przypuszczać można, kamienica dwupiętrowa naprzeciw rogu północno-wschodniego placu, lub na tem miejscu wzniesiona. W XVIII w. kosztem duchowieństwa obadwa domy przerobiono. Ogłoszenie utworzenia gubernji podolskiej za czasów przyłączenia do Rosji odbyło się w domu dawniej Kirjaczyńskim, naprędce przerobionym dla obrad obywatelskich²³⁸⁾. Później od r. 1798 do 1803²³⁹⁾ mieścił się tu teatr Żmijewskiego i reduty. Potem odebrano go artystom i umieszczono w nim seminarjum i konsystorz wyznania panującego²⁴⁰⁾. W południowej połaci placu — dom gubernatora, nabyty w r. 1802 przez rząd za 10,000 rs. od Józefa de Witte²⁴¹⁾, generał-lejtnanta wojsk rosyjskich (ur. w r. 1739, od r. 1786 do 1789 był komendantem twierdzy kamienieckiej, † r. 1815). Tuż obok znajduje się dom, połączony sklepieniem z domem gubernatorskim, pod którym przechodzi zaułek Gubernatorski; w domu tym mieszczą się: biuro do spraw miejskich, kancelarje gubernjalna i poboru wojskowego. Dawniej był to magistrat ormiański. Obok—odwach, wzniesiony w XVIII w. przez komendanta Jana Wittego²⁴²⁾, obecnie skasowany; w lokalu tym mieści się straż ochotnicza. Przed odwachem w r. 1904 postawiono pomnik na pamiątkę pobytu cesarza Mikołaja I w Kamieńcu w r. 1842. Za odwachem jest wieża wzniesiona w roku 1667²⁴³⁾, odrestaurowana w roku 1783²⁴⁴⁾; pod tą wieżą znaleziono oddawna zakonserwowane nieczystości, z czego wnioskować można, że była to wieża elevator, potrzebny przy kanalizacji miejskiej. Dalej są stajnie straży ogniowej, urządzone w murach byłego klasztoru trynitarzkiego. We wschodniej stronie placu, między strażą ogniową a domem policmajstra, była cerkiew pod wezwaniem Wniebowstąpienia²⁴⁵⁾, którą rozebrali turcy po r. 1672.

Bulwar Stary urządzony w r. 1831 przez gubernatora Łubianowskiego, dla tego zwano go też „Łubianówką“²⁴⁶⁾.

Kamieniec. Dom Halila-baszy.

Kamieniec. Bramka katedralna.

BIBLIOTHECA
UNIV. AGELL.
CRACOVENSIS

Na miejscu placu bulwarowego dawniej znajdował się klasztor ks. ks. karmelitów bosych²⁴⁷), który rozebrali turecy po r. 1672²⁴⁸), kamień użyto na reparację mostu, na miejscu zaś klasztoru wystawiono „beluard“²⁴⁹). W domu, który znajdował się obok byłego klasztoru karmelickiego, podczas rządów tureckich, przechowywały się akta ziemskie, potem, w XVIII wieku, był on obrócony na cekausz, a następnie—archiwum. W XIX w. była tu sala wyborów do r. 1856²⁵⁰); nad wejściem była tablica z napisem: „*Domine conserva nos in pace 15/79*“. Obok tego budynku na placu urządzona była dawniej buda na przedstawienia cyrkowe.

Przy ulicy Starobulwarowej, dawniej Zamkowej²⁵¹), która ciągnie się do mostu, naprzeciw Starego bulwaru, znajduje się kościół po-trynitarzski, pod wezwaniem św. Trójcy, w stylu barokowym, a obok niego długi budynek klasztorny. Kościół ten otoczony był stuletniami lipami, jedna z nich uległa złamaniu w r. 1880, druga w r. 1905, a ostatnią zwała burza latem 1908 r. Lipa ta, padając, straciła z bramy przy wejściu figurę św. Walezjusza i nadwyreżyła drugą — św. Jana z Mathy, założycieli zakonu trynitarzy.

Trynitarze zajmowali się wykupowaniem więźniów z niewoli tureckiej. Po wyjściu Turków z Kamieńca dano trynitarzom meczet²⁵²), zbudowany przez Turków na dole, gdzie później stanął browar. Zrzekli się oni jednak tego datku, a objęli w posiadanie dworek Dominika Chocimirskiego²⁵³). W r. 1712 na tem miejscu wybudowano drewniany kościół²⁵⁴). W r. 1750 zaczęto ze składek budować nowy kościół, który w 15 lat później ukończono²⁵⁵). Konsekrował go w r. 1780 biskup Krasiński²⁵⁶). W r. 1842 klasztor skasowano²⁵⁷), podczas kasaty było tu 9 zakonników. W r. 1907 kościół gruntownie odnowiono ze składek. Ustawiono wielki ołtarz z miejscowego kamienia, ponieważ go dotychczas nie było, był zaś tylko dekoracyjnie namalowany na ścianie i ułożono marmurową posadzkę. Na dzwonnicy jest dzwon, odlany w Kamieńcu w r. 1769 przez Joh. (Jana) Franc (Franciszka) Wodick (może Wodickiego). W budynkach po-klasztornych mieszkał Gustaw Belke, przyrodnik, sekretarz konsystorza rz.-kat., który opuścił Kamieniec w r. 1861 i zmarł w Żytomierzu w 1875 r.²⁵⁸). Potem umieszczono tu zarząd izby dóbr państwowych, a obecnie są tu: biuro policji powiatowej, część taboru

straży ogniowej i 2-gi cyrkul policyjny. Dom w którym mieszka proboszcz należał podobno do Chocimirskiego, przerobiony przed kilkunastu laty; salę w nim, jak podają, nazywano „salą hetmana Kalinowskiego“²⁵⁹).

Z rynku ormiańskiego na ulicę Długą można przejść trzema drogami — przez ulicę „Joanno-Predtieczeską“, Gubernatorską i Szpitalną, a do Szpitalnej — przez zaułek Gubernatorski.

Bokiem na rynek ormiański i na ulicę „Joanno-Predtieczeską“ wystaje kamienica o dachu podwójnym, należąca do probostwa ormiańskiego. Wejście do niej ozdobione jest pięknymi odrzwiami ciosowymi w stylu Odrodzenia.

Naprzeciw tej kamienicy jest cerkiew pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, czyli t. zw. „Stary sobór“, należąca do budynków XVI d.²⁶⁰). Fundatorami jej byli Łastowieccy — szlachta podolska. W r. 1672 cerkiew ta była przerobioną przez Turków na meczet dla wielkiego wezyra²⁶¹). Po wyjściu Turków, była unicką w XVIII w. Po przyłączeniu miasta do Rosji, przeszła do duchowieństwa panującego wyznania i do r. 1878 była katedrą²⁶²), dziś jest parafjalną. Zewnątrz podobna jest do cerkwi św. Trójcy, tylko wieża nieco wyższa i ma strzelnice. W cerkwi tej są liczne pamiątki historyczne z XVII w. W podłodze, przed mensą, jest płyta nagrobkowa, trochę zatarta, z napisem po słowiańsku:

ПРЕДСТАВИСЯ РАБЪ БОЖІЙ ШЛЯХ УРОЖОНІЙ
 НИКОЛАЙ ГРАБОВЕЦКІЙ СПОКЪ
 ОБИТЕЛЕМЪ БОЖЕМ . . ВЪЧНУЮ П
 ЖЕНЬ
 ГРОБЪ ПОЛОЖЕ НЬ К ЛѢТО
 ОТЪ СТВОРЕНІЯ СВѢТА 0000 А
 ЕЖЕ ПО ПЛОТИ РОЖДЕ СТВА ХВА АХО М-ЦА
 ІУНІЯ ДНЯ 0.

Z tego widać, że pochowany tu Mikołaj Grabowiecki w r. 1609. W ołtarzu, obok bocznych lewych drzwi, na płycie napis:

И КОПИ ДЗКОНЪ ЗА ЗЛОТИХЪ З
 † СІЙ КАМЕНЬ УКРАСИ

ЗДѢ ПНЬ СИМИОНЪ СТРИ
Й ВЕЛИКИИ КИСТЕРНИЛЪ
ИЗДѢ ПОЛОЖИ СЫНА СВОЕГО
ЮАНАШКА В ЛѢТО ЗРК

Czytać ją należy tak: ten kamień położył pan Szymon Stryj, minister skarbu (wielki wisternik multański) i tu położył syna swego Jana (Janaszka) roku 7120 od stworzenia świata (t. j. 1612) i kupił do cerkwi dzwon za 60 złotych. Stryj (Stroic) Szymon wisternik multański otrzymał indygenat szlachectwa polskiego w 1596 r.²⁶³). Z lewej strony z boku, przed ikonostasem pomnik z gipsatury Jana Rudolfa Kantakuzena, byłego hospodara wołoskiego, zmarłego we w. Lastowcach w r. 1761 z następującym napisem:

„D. O. M.

JOANNI RUDOLPHO CANTACUZENO

Primogenito Stephani Ducis Valachiae

Hoc monumentum perennis amoris et memoriae gratia posuit

Elisabeth comitissa a Beaufremont consors dolentissima

Natus hic princeps Bucoresti 7-ma Martii A. 1669 in Valachia

Vitam obiit Lastovciis 1-ma junii in Polonia 1761

Exuvias corporis deposuit in Eccles. S. Ioan. R. G. Cam. in Podol.

A Cantacuzenis orienti ab 1341 imperantibus ortus

Armis Turcarum amisso imperio in Proavis Dominium Valachiae et Bessarabiae ad Patrem suum numeravit.

Eodem exutus integram a nece vitam in Gallia Germania postereo in Polonia conservavit.

Quisquis es viator fortunae vices a deo variantis miseris

Constans haec in terris esse nequit eam in caelis quaere“.

Z lewej strony od wejścia, nade drzwiami bocznymi płyta nagrobowa Michała Opuczenka radcy kamienieckiego, zmarłego w r. 1765 z napisem:

„D. O. M.

Szlachetnemu Michałowi

Opuczenkowi Radcy

Kamienieckiemu na wieczność

dnia 5-go Lutego Roku 1765

przeniesionemu przez szla-

chetną Heleną Małżonką

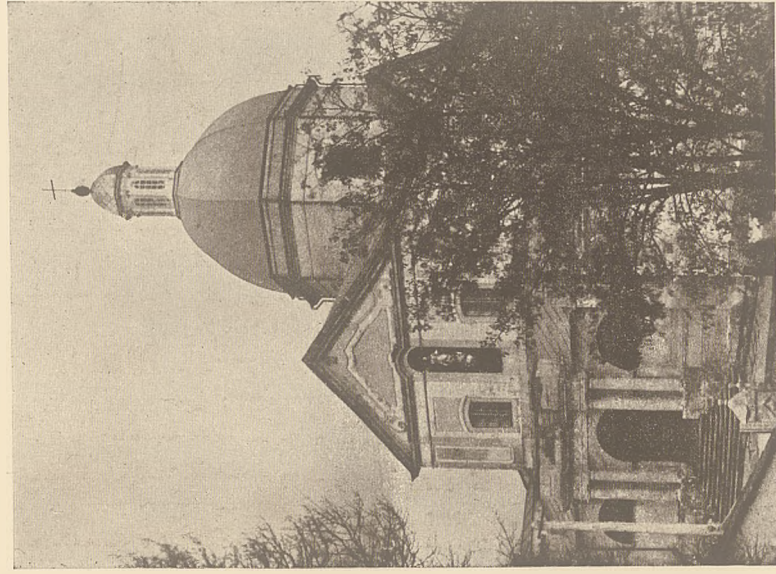
po przysięgłej wdzięcz-
ności y obowiązku oświad-
czony dowod“.

W korytarzu z prawej strony, obok drzwi, wstawiono w ścianę płytę nagrobkową Joachima Opuczenka, zmarłego w r. 1794 z następującym napisem:

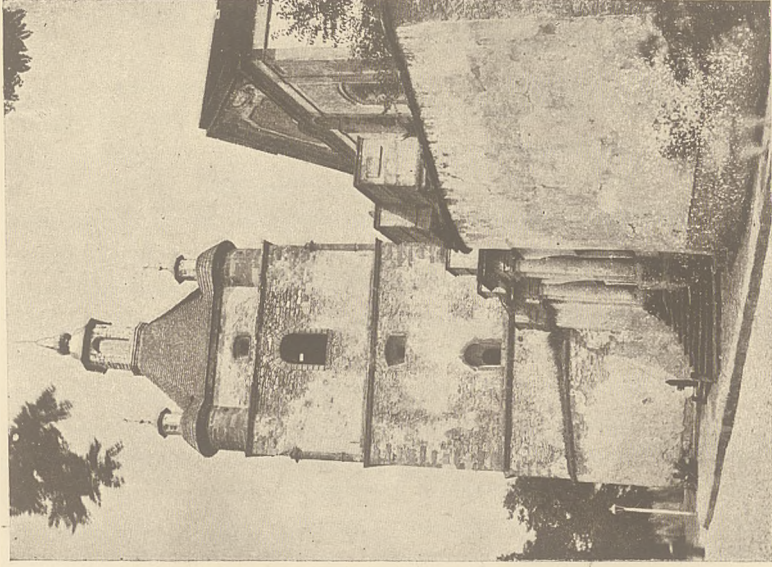
„D. O. M.
Tu leży ciało s[ł]o
Joachima Opuczenka
ławnika Kamienieckiego
zmarłego dnia 29
Listopada 1794 roku.
Prosi o westchnienie“.

Z malowideł ciekawe są obrazy w ikonostasie, dobrego pędzla: Matki Boskiej i Pana Jezusa. Ze starszych pamiątek ikonograficznych są tu: obraz Jana Chrzciciela bardzo stary, lecz zepsuty przez nieumiejętne odnowienie — z prawej strony ikonostasu i obraz św. Mikołaja, w osobnym ołtarzu z lewej strony, przeniesiony z kaplicy ormiańskiej, która znajdowała się przy ulicy Rzeźnickiej, niżej kamienicy Jarzębskiego, dziś Głębockiego.

Przy ulicy Gubernatorskiej, dawniej Ormiańskiej²⁶⁴), znajduje się kościół ormiański pod wezwaniem św. Mikołaja. Pierwotny budynek wzniesiony przez ormian w końcu XIV wieku²⁶⁵), był drewniany, a gdy uległ ruinie w r. 1495 postawiono nowy, murowany. Podczas oblężenia miasta przez Turków w r. 1672 kościół uległ zniszczeniu²⁶⁶), ocalała tylko jedna wieża, w której w r. 1700 urządzono kaplicę św. Stefana²⁶⁷). Dzisiejszy kościół powstał z gruzów w połowie XVIII wieku, a konsekrowany był w r. 1790 przez arcybiskupa lwowskiego Walerjana Tumanowicza²⁶⁸). Był on początkowo wyznania ormiano-gregorjańskiego, od r. 1666—unicko-ormiańskiego, a obecnie rzymsko-katolickiego. Dzwonica, podobna do obronnych wież zamków niemieckich w stylu Odrodzenia, ma na górze cztery wieżyczki ze strzelnicami; na dzwonnicy są dwa dzwony z r. 1722 i sygnaturka z r. 1701. Wchodząc przez drzwi do świątyni, znajdujemy galerje przybudowane do

Kamieniec. Kościół ormiański.

Dzwonnica kościoła ormiańskiego.

BIBLIOTHECA
VNIV. 1364
CRACOVENSIS

ścian kościelnych, z pięknymi kolumnami w stylu ormiańskim. Galerje te dawniej nie były zamurowane i oszklone i tu ormianie zbierali się na narady. Przez drzwi żelazne z orłami polskimi wchodzi się do świątyni. W wielkim ołtarzu znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej Ormiańskiej. Obraz ten należy do zabytków najdroższych sercu chrześcijanina bez różnicy wyznania. Namalowany farbami woskowymi na desce cyprysowej z X w. przywieziony był z Ani dawnej stolicy Armenji do Krymu, a stamtąd do Kamieńca w r. 1380. Podczas zaboru tureckiego był wywieziony do Lwowa przez mniszki ormiańskie²⁶⁹⁾, a po przywiezieniu do Kamieńca w r. 1700 umieszczono go tymczasowo w kaplicy św. Stefana²⁷⁰⁾ w dzwonnicy, naprędce urządzonej. Po zbudowaniu nowego kościoła, przeniesiony w r. 1767 do wielkiego ołtarza, gdzie się znajduje obecnie. Z innych pamiątek są tu: portret Sinana Kotlubaja, z XIV w., fundatora kościoła ormiańskiego, portrety Bohdanowiczów i Czajkowskiego w srebrnych ramach z drugiej połowy XVIII w., portrety biskupów i prałatów ormiańskich z XVIII i początku XIX w., miednica mosiężna z XIV w. w zakrystji; obraz Zwiastowania N. M. P., malowany na blasze z XVII w., umieszczony naprzeciw ołtarza po prawej stronie, dwa relikwjarze ażurowe srebrne z XVII w. z archaniołami i napisami ormiańskimi — między wotami po bokach ołtarza wielkiego. Pomniki i tablice: z lewej strony w kościele z napisem:

„D. O. M.

Szlachetny Woyciech

Szadbey Radca Kamieniecki

Życia swego 43 wieku Niesmiertelną

Bogu oddawszy Duszę zwłoki swe

Smiertelne Na tym chciał mieć złożo-

ne miejscu dnia 14 maja r. p. 1787

ktory o pobożne wiernych uprasza

westchnienie“.

Z prawej strony na płycie z czarnego marmuru napis:

„D. O. M.

Zwłoki Ciała Szlachetnego

JANA CZAYKOWSKIEGO

Prezydenta M-sta Kamienca
dnia 18 Czerwca Roku 1789
Zmarłego. O pamięć prosi“.

Z lewej strony przy wejściu, w sieniach na płycie czytamy:

„D. O. M.

Wielmożnego Niegdy Imc
Xiędza Mikołaja Bogdanowicza Archi-
dyakona Lwowskiego Proboszcza kanonika
Ormianskiego Kamie: dnia 8 octobra 1796
roku Zmarłego w tym Mieyscu złożone
Ciała zwłoki a Dusza Pobożnego Czeka
Westchnienia“.

W progu galerji z lewej strony na płycie napis:

„D. O. M.

tu leży ciało szlachetne-
go Mikołaja Czerkiesa tłu-
macza ięzyków oryen-
talnych zagranicznych,
ktory Nayiasnieyszym
Augustowi III y Stanisławowi
Augustowi królom polskim
y Rzeczypospolitey ze...
swoiey za przywileiem us...
ce czynioc lat 63 przeżyw-
szy wieku swego dług
...smiertelnosci w roku
1776 d. 24 grudnia
w Kamiencu wypłacił
uprasza o pobożne west...
... 7 marca“.

Mikołaj Czerkies dragoman polskiego poselstwa w Turcji.

W prawej galerji bocznej jest pomnik w stylu arabskim, z napisem po ormiańsku, któren w tłómaczeniu znaczy: grób ten był schowkiem prochów jego w czasie skonu Owanesa szlachetnego kupca rodem z Persji, ze wsi Konalker, około Erywaniu, syna z domu Baragamjan. Jemu spełniło się 30 lat, kiedy nastąpił kres jego życia w 1166 r. ormiańskiej ery“, t. j. w r. 1717.

Część biblioteki i archiwum, gdzie były rękopisy z XIV wieku w języku ormiańskim zabrano w r. 1891 do Biblioteki Cesarskiej w Petersburgu ²⁷¹).

Naprzeciw kościoła ormiańskiego znajduje się dom p. Kamyszańskiej, dziś żydowski, jest to dom komendantury ²⁷²), wzniesiony przez Jana Wittego w r. 1770, potem mieszkał w nim syn jego, Józef de Witte.

Za kościołem ormiańskim, w końcu zaułku Mikołajowskiego, znajduje się cerkiewka Mikołajowska. Była to kaplica ormiańska pod wezwaniem Zwiastowania N. P. M. ²⁷³). Niektórzy wnosząc ze struktury archaicznej, jaką miała przed przerobieniem, utrzymują, że jest to najstarsza świątynia w mieście. Jednakże wiadomości o niej mamy dopiero z XVII wieku. Tuż obok niej był cmentarz ormiański i mieszkały mniszki ormianki ²⁷⁴), które wypędzone przez Turków w r. 1672 zabrały ze sobą obraz Matki Boskiej Ormiańskiej i podróżowały z nim przez morze Czarne, potem do Macedonji, aż wreszcie oparły się we Lwowie. W r. 1811 cerkiewka Mikołajowska była oddana unitom i wtedy nazwano ją „Mikołajowską“. W r. 1840 ²⁷⁵) przyłączono ją do wyznania prawosławnego. Przed kilkunastu laty przerobiono ją do niepoznania. Z pamiątek historycznych jest tu wmurowany z lewej strony, obok ołtarza, posąg Melchisedeka, patriarchy eczmiadzyńskiego, któren opuściwszy swoją katedrę w Armenji, zajął takową we Lwowie, a w r. 1627 zmarł w Kamieńcu, wracając do Armenji. Jest tu kopia obrazu św. Mikołaja, o której oryginalnie wspominałem poprzednio, że znajduje się w cerkwi św. Jana. W ścianie zewnątrz z prawej strony wmurowana płyta z krzyżem i napisem ormiańskim niewyraźnym.

Obok tej cerkwi w podwórzu posiadłości p. Fokelman, dziś żydowskiej, była płyta nagrobkowa z ornamentacjami w stylu Odrodzenia i napisem ormiańskim, który opiewa, że spoczywa tu Hulihin, małżonka Salomona syna Beżana Gotckiego, zmarła w r. 1763.

Mijając budynki straży ogniowej, wchodzimy na ulicę Szpitalną, przy której znajduje się domostwo p. Dwernickiej, dawniej Korewickich. Nad furką jest tablica z napisem ormiańskim, któren w tłumaczeniu polskim znaczy: „majestatem i pomocą Boga było mnie zbawienie. Owanes dał wznieść mieszkanie te ormiańskiej ery 1069“ t. j. 1620 r. W r. 1672 pod-

czas bombardowania miasta przez Turków, kościół ormiański był zburzony, a później Ormianom Turcy przeznaczyli na nabożeństwa dom ²⁷⁶) w tem podwórzu z lewej strony od wejścia. Jest to kamienica murowana z suterrenami, sufity sklepione; na górze niedawno odkryto z pod tynku ornamentacje freskowe na suficie z początku XIX w. Naprzeciw tego domu po prawej stronie był szpital ormiański ²⁷⁷) (od r. 1614). Pod obudwoma budynkami są lochy. Tuż obok—w podwórzu Janowiczów—nad wejściem do lochu jest tablica, wzięta z dawnej jurysdykcji sądowej z napisem: „*nolite iudicare ut non iudice mini*“. Na rogu zaułka Gubernatorskiego znajduje się domostwo Rubinsztejna, dawniej d-ra Karaszewicza, a przedtem Tatusiewiczów. Na ulicę Szpitalną wychodzi front domu w stylu XVII w. z ciekawemi futrynami okiennemi. Dolne piętro w bieżącym roku przerobione. Niżej do tej kamienicy przybudowano skarpy (może na miejscu „beluardu“ przez Turków wystawionego obok domu Głowackiego) ²⁷⁸), podtrzymujące ogródek domu byłej komendantury ²⁷⁹). Pod temi skarpami był loch, należący do Próchnickiego, na którym wzniesiono dom, stanowiący własność Dunina; są podania, że był to „worek kamienny“, dokąd wrzucano za karę odaliski z haremów. Dalej znajduje się szpital wojskowy — dawniej koszary Wittego, wzniesione przez Jana Wittego ²⁸⁰); w połowie XIX w. odrestaurowano je i umieszczono w nich szpital wojskowy.

Ulica Długa ²⁸¹) ciągnie się od północy na południe, we wschodniej części śródmieścia, pod mostem Nowym, od jednej ulicy Nadbrzeżnej, — do drugiej. Część ulicy Długiej ²⁸²) nazywała się Rzeźnicką, później w połowie XIX w. południową jej część nazywano Senatorską. Przy tej ulicy, w domu Nr 26/1, dziś należącym do d-ra Nejmana, mieszkał długi czas znany powieściopisarz Piotr Jaksza Bykowski, opuścił Kamieniec w r. 1864 ²⁸³). W domu Nr. 69 należącym do Wajnbauera, a dawniej do Pilsztyna ²⁸⁴), dragomana Rzeczypospolitej ²⁸⁵), odbywały się posiedzenia loży masonskiej. Lożę kamieniecką Ozyrysa ²⁸⁶) („*d'Osiris à l'Etoile flamboyante*“) otwarto 26 grudnia 1818 r. ²⁸⁷) według systemu szkockiego. Pierwotnie mieściła się ona w domu d-ra Dymera, następnie w domu Batasanowicza, a potem u Pilsztyna. Na posiedzeniach używano języka polskiego i francuskiego. Zwinięto ją w końcu 1822 r. Mistrzem krzesła był d-r Franciszek Dymier,

Kamieniec. Cerkiew św. Trójcy.

Kamieniec. Cerkiew drewniana na Karwasarach.

inspektor lekarski, pomocnikami jego—d-r Jan Czajkowski, mistrzami deputowanymi — Tomasz Michałowski i Marcin Krokowski, sekretarzem — Ignacy Sadowski, wice-regens trybunału sądowego; w liczbie członków byli, między innymi: bracia Sabińscy, Szymon Czajkowski i Koźmiński — kapitanowie kwatermistrzostwa, Franciszek Malinowski, Janowicz, Mikosza, z ziemian: Franciszek Dobek, Orzechowski, Raciborowski i in. ²⁸⁸). Dom Nr 71—Fryda od frontu wybudowany w r. 1850 przez d-ra Aleksandra Kremera, posiada od podwórza ciekawe balustrady, w domu w podwórzu mieszkał i umarł biskup Mackiewicz, a w domu od frontu mieszkała się izba sądowa ²⁸⁹), a później mieszkał znany pisarz Aleksander Weryha-Darowski ²⁹⁰). Dom Nr 77 jest własnością miasta, dawniej był tu przytułek, potem od r. 1867 do 1885 — gimnazjum żeńskie, a obecnie — szkoła miejska. W domu Nr 93, byłym Horodnickiego, dziś Siedleckiego, mieszkały do r. 1842 pp. wizytki. W obrębie sadyby Głębockiego, dziś Gelmana, znajdował się kościół ormiański pod wezwaniem św. Grzegorza iluminatora ormian ²⁹¹). Spalił się on podczas zaboru tureckiego. Naprzeciw szpitala wojskowego, gdzie dziś sadyba należąca do soboru istniała w XVII w. cerkiew św. Mikołaja ²⁹²). Tuż blisko niej znajdował się kościół ormiański św. Stefana ²⁹³). Na pamiątkę tego kościoła ormianie, powróciwszy w r. 1700, urządzili kaplicę pod tem wezwaniem w dzwonnicy. Jeszcze niżej, w domu Terleckiego, dziś Kustowej, mieszkał od r. 1863 do 1874 znany powieściopisarz Antoni Pietkiewicz (Adam Pług) ²⁹⁴).

Z ulicy Długiej przechodzi się na ulicę Ruską ²⁹⁵) od dawna tak zwaną, która ciągnie się do bramy Ruskiej. Brama ta wzniesiona na początku XVI w., składała się z pięciu baszt na miejskim brzegu. Pierwsza baszta na urwisku skały—okrągała, murem łączy się z drugą, przytuloną do skały. Obie nie są pokryte dachami. Obok drugiej baszty, w poprzek drogi, idzie mur z arkadą, załamujący się na wschód ²⁹⁶), co stanowi jakoby małą przybudówkę do właściwej bramy wjazdowej. Nad sklepieniem bramy ²⁹⁷) znajduje się tablica z orłem polskim z r. 1776, z tejże strony, w szczelinie muru, została brona drewniana, którą zamykała się brama. Na wschodniej stronie bramy umieszczono tablicę z napisem:

„HEC PORTA
REGIE MAIE
STATIS IMPEN
SIS IN VIGILIA
TRIVM REGVM
ERECTA 1717“.

Pod tablicą, na dwóch tarczach, są herby miasta Kamieńca: św. Jerzy na koniu, a na drugiej — herb Zadora. Część ta w XVII wieku była nakryta szpiczastym dachem i podobna była do baszty²⁹⁸). Dalej znajduje się trzecia baszta²⁹⁹) okrągła, trzypiętrowa, pokryta dachem; między oknami, pod dachem od strony północno-zachodniej, jest tablica z herbem polskim i datą r. 1527. Baszta ta łączy się murem i korytarzem z bramą. Od niej na wschód ciągnął się mur³⁰⁰), dziś przerwany, który dalej załamywał się na południe do rzeczki, a następnie sklepieniem łączył się z filarem na drugim brzegu. Sklepienia tego obecnie niema; pozostały: załom muru ze strzelnicami na brzegu i filar w skale na drugiej stronie. W domu obok bramy gdzie znajdowała się dawniej kamienica Lanckorońskich był klasztor pp. dominikanek³⁰¹). W klasztorze tym turecy urządzili koszary janczarskie³⁰²). W połowie XIX w. mieściły się tu koszary, stajnie i magazyny żandarmerji³⁰³), obecnie zaś — koszary wojskowe. Wyżej ponad skałą ciągnie się mur miejski ze strzelnicami, okalający ogród niegdyś d-ra Brzezińskiego.

Cofając się ulicą Ruską, przechodzimy na Nadbrzezną, dawniej ulicę Wittego, obok ogrodu Wittego. W ogrodzie tym do połowy XIX w. był bulwar, odbywały się spacery i grała orkiestra. W XVII w. na brzegu miejskim, gdzie stanął gmach stacji elektrycznej, znajdowała się cerkiew pod wezwaniem Narodzenia Chrystusa³⁰⁴), która przestała istnieć w końcu XVIII w., na drugim zaś brzegu były młyny prochowy i ormiański. W 1771 r. plac pod dzisiejszym ogrodem Wittego nabył od Katarzyny z Ohanowiczów Grzybowskiej za 715 zł. pol. generał Józef de Witte. Wybudował on na tym placu dla siebie mieszkanie, urządził ogród i gorzelnię. W maju r. 1800 darował wszystko to instytucji „opieki publicznej“, celem urządzenia szpitala, przytułku i domu dla chorych umysłowo³⁰⁵). Gorzelnia znajdowała się na rogu ulic Wittego i Długiej. Szpital miejski mieścił się tu do r. 1863³⁰⁶); obecnie są tu koszary.

Idąc dołem ulicą Nadbrzeżną, widzimy nad urwiskiem skalnym resztki baszty „rzeźnickiej“³⁰⁷), nazywanej tak od cechu rzeźnickiego (od tego też część ulicy Długiej nazywano Rzeźnicką). Dalej znajduje się baszta „krawiecka“³⁰⁸), wzniesiona w pierwszej połowie XVII w. kosztem kupców kamienieckich, których za to król Michał Korybut przywilejem z r. 1669 uwolnił od „wysyłania ludzi z domów z hultajami“ i pozwolił targować suknam i sukniami. W baszcie tej obecnie znajdują się składy miejskie. Naprzeciw w skałach są podmurowania sztuczne miejsc bezpiecznych dla zejścia³⁰⁹). Jeszcze dalej spotykamy basztę „garncarską“³¹⁰), wzniesioną w r. 1583. Od strony miasta jest na niej herb polski i napis nieczytelny. Obok niej mieszkali dawniej garnarze, a obowiązkiem ich cechu było stawać do obrony tej baszty w razie potrzeby. Obok niej wznosi się nowy gmach bóżnicy żydowskiej.

Dalej pod Nowym mostem były dwie cerkwie, jedna pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego³¹¹), która istniała w pierwszej połowie XVII w. na miejskim brzegu w miejscu, gdzie stoi figura, i — św. Onufrego³¹²) — na drugiej stronie, która istniała od r. 1593 i której w XVIII w. już nie było — obok dzisiejszych schodków na Nowy bulwar. Naprzeciw niej, na miejskim brzegu, w XVII w. był młyn ruski.

Jeszcze dalej znajduje się gmach dawnej prochowni, wzniesionej w r. 1730. Dawniejsza, wybudowana przez Macieja Włodka za Zygmunta Augusta, znajdowała się trochę niżej od dzisiejszej, na miejscu zaś dzisiejszej w XVII w. był browar, a obok niego młyn polski³¹³). Gmach byłej prochowni jest sklepiony i nakryty ziemią z dwoma gankami od strony północnej. Nad jednym z nich widnieje nade drzwiami napis: „*non incauta futuri*“. Nad drugim zaś był herb polski z cyfrą Augusta II i napis: „*addit vires marti*“ na tablicy, która wypaliła się w r. 1878 podczas pożaru składu nafty, umieszczonego w tej prochowni. Obecnie urządzono tu stajnię miejskiego obozu asenizacyjnego.

Naprzeciw browaru wzniesionego w r. 1878 na miejscu łaźni Wieligóńskiego³¹⁴), po drugiej stronie rzeczki na skale widzimy resztki muru. Zdaje się, że było to urządzenie, tamujące zejście na dół i regulujące przypływ wody z poblizkiego źródła.

Idąc jeszcze dalej staniemy u mostu, gdzie była brama Polska ³¹⁵), czyli Lacka ³¹⁶). Wzniesiono ją na początku XVI wieku. Służyła ona do obrony wejścia w kotlinę rzeczki i do zatrzymywania wody na czas oblężenia. Według dawnych planów składała się z pięciu baszt, trzech na miejskim brzegu i dwóch za rzeczką, połączonych murami i korytarzami z mostem przerzuconym przez rzeczkę ³¹⁷). Do dziś dnia zachowały się, licząc od strony południowej: pierwsza bieżnia nad urwiskiem skały miejskiej, okrągła bez pokrycia i zasypana ziemią ³¹⁸). Druga bieżnia—kwadratowa—niżej, łączyła się z poprzednią w południowej stronie półkolistym murem z bramą wjazdową ³¹⁹); dalej w drugą stronę miasta trzeba było przejeżdżać przez drugą bramę sklepioną, stanowiącą dolne piętro drugiej bieżni ³²⁰), obecnie zasypane. W tej drugiej bieżni obecnie mieści się kuźnia towarzystwa opieki nad zwierzętami; w okno bieżni podczas ostatniej restauracji w roku 1906 wstawiono płytę z orłem Zygmuntofskim — bardzo zniszczoną. Od drugiej bieżni ponad wodą ciągnął się mur ³²¹) do trzeciej—nad brzegiem miejskim (mur ten rozebrano w r. 1832), od bieżni trzeciej ³²²) pozostały tylko fundamenta. Obok tej bieżni przez ulicę do muru od schodów Farenholca ³²³) szło sklepienie ³²⁴), w którym był obraz św. Anny, skasowany w r. 1876, zwało się to sklepienie „bramką św. Anny“ ³²⁵). Tuż obok znajduje się budynek z ganikiem i kolumnami, w którym dawniej był odwach polski ³²⁶), następnie od połowy XIX w.—pracownie wojskowe. Od trzeciej bieżni do czwartej, za rzeczką, był most korytarzowy ³²⁷), który zawalił się w końcu XVIII wieku. Resztki czwartej bieżni pozostały na brzegu zamiejskim. Piąta bieżnia stoi osobno. Są to resztki pozostałe po zrujnowaniu fortów Polskiej bramy w r. 1832. Dzisiejszy most drewniany wzniesiony w r. 1793³²⁸), renowano w r. 1844³²⁹).

Idąc ulicą Staropocztową, dawniej Polską ³³⁰), od resztek bramy Polskiej do bieżni Batorego, pod górę spotykamy po obu stronach ulicy dwa słupy ustawione na pamiątkę istnienia bramy Polskiej. Na jednym z nich umieszczono herb państwowy z datą r. 1832, na drugim tablicę z napisem:

„sumptus
 pol pod
 MDCCLXXII“,

Kamieniec. Ratusz.

z herbem Podola pośrodku. Obok tych słupów znajduje się chałupa, w której mieściła się drukarnia polska Wagnera od 1830 do 1850 r. ³³¹). Poczynając od tych słupów po lewej stronie ulicy ciągnie się mur miejski sięgający do baszty Bato-rego ³³²).

Idąc dalej brzegiem rzeki w kierunku południowym spotykamy basztę ³³³) na urwisku skały miejskiej w ogrodzie dawniej franciszkanów, dziś archierejskim, wybudowaną w połowie XVII w. ³³⁴) dla obrony znajdującego się naprzeciw brodu. Basztę tę obecnie zasypano ziemią. Od tej baszty miejskiej przed mostem tureckim po r. 1672 turcy pourządzali nad skałami płoty, a w „przechadzkach“ — kosze w dwa szeregi ³³⁵). W tych miejscach obecnie znajdują się dolne kondygnacje Starego bulwaru. Przez schodki przechodzimy na ulicę Starobulwarową, dawniej Zamkową, łączną z mostem tureckim. Znajdujemy tu resztki muru z bramą wjazdową ³³⁶), a za niemi bastjon. Bastjon wielki ³³⁷), czyli szaniec „bosacki“ ³³⁸) (nazywany tak od ks. ks. karmelitów bosych, których klasztor dawniej znajdował się obok) pięciokątny, należący do fortyfikacji miejskich, stoi na wysokim brzegu naprzeciw mostu tureckiego. Zasypano go ziemią, a na górze urządzono bulwar. Niżej, przed tym bastjonem, wznoszą się pomocnicze forty po lewej i prawej stronie. Odrestaurował je inżynier Dalke w r. 1746, o czem świadczyła tablica, usunięta stąd po r. 1862 z napisem:

„Sub Auspicio
Serenissimi ac Potentissimi Principis
Augusti III
Regis Poloniae Mag. Ducatq. Lithuaniae
Ducis
Principis Haereditarii Saxoniae
Electoris
Illustrissimus ac Exellentissimus Dnus
Dominus Iosephus A Potok
POTOCKI
Palatinus Posnanensis
Exercituum Regni Pol. Supremus Dux
Lezaiciensis Sniatiniensis Capitaneus
hoc opus erigere iussit

Per Christ: Dahlke Colonel: Et Prin. Praef: arch: Militaris
anno dni MDCCXLVI“.

Tablica ta obecnie znajduje się obok ołtarza Matki Bożkiej Różańcowej w kościele po-dominikańskim.

Po lewej stronie znajduje się miejska brama wjazdowa, dziś zamknięta, obok której mur wylatmano w r. 1876 dla przejazdu³³⁹). W bocznych bastjonach z prawej strony znajdują się w dolnym — kuźnie straży ogniowej, a w górnej — mieszkanie stróżów miejskich. W dalszym ciągu od fortów miejskich przed mostem ciągną się mury miejskie ze strzelnicami w ogrodzie dawniej d-ra Brzezińskiego, i w stronę zachodnią — przez dzisiejszy bulwar Stary³⁴⁰), aż do miejsca, gdzie był kościół karmelitów, przypuszczalnie kończył się około bramki bulwaru. Następnie ciągnął się niżej na skale obok placu niegdyś Silnickiego³⁴¹), oraz dworu szlacheckiego, do baszty tureckiej, która znajdowała się obok szanca na placu niegdyś Szemberka³⁴²), — w podwórzu pp. dominikanek, gdzie dziś koszary.

Most łączący miasto z zamkiem, nazywa się tureckim, dlatego, że turcy go w drugiej połowie XVII w. poprawili. W końcu XV w.³⁴³) był tu most zapewne drewniany. Stały kamienny wzniesiono za Zygmunta I³⁴⁴). W XVIII w. most ten był naprawiany o czem świadczy tablica, wmurowana w ścianie na dole od strony Karwasar z napisem:

„succurendo ruinae
stanislaus augustus
rex poloniarum
proprio sumptu
a d
MDCCLXVI“.

Most ten miał barjery kamienne, ponieważ jednak był za ciasny dla przejeżdżających, przeto ułożono na barjerach podłogę osztachetowaną w r. 1876 i zrujnowano rondel mostowy³⁴⁵), czyli „basztę mostową św. Anny“³⁴⁶).

Forteca w Kamieńcu istnieje od XIV w. Wzniesiona przez książąt Korjatowiczów, była ona początkowo drewniana³⁴⁷). W początku XVI w. przebudowano ją tak jak się obecnie przedstawia. W połowie XVI w. odrestaurowano ją³⁴⁸), a w początku XVII w. wzniesiono Nowy zamek, czyli

fortyfikacje ziemne. W drugiej połowie XVII w. odrestaurowana była przez Turków. Ostatnia restauracja odbyła się w końcu XVIII w. ³⁴⁹). W r. 1821 urządzono w fortecy więzienia poprawcze ³⁵⁰). W połowie XIX w., podług inwentarza rządowego, oszacowana na 50,000 rb. as. ³⁵¹).

Od wejścia z mostu droga rozdziela się. W lewą stronę— do podwórza zamkowego w Starym zamku, gdzie obecnie więzienia poprawcze, w prawą zaś — po pod Starym i Nowym zamkiem, czyli wałami dąży na Podzamecze. W kącie tym stała figura św. Rocha, którą w r. 1844 przeniesiono na podwórze kościoła po-trynitarzkiego ³⁵²). Figura ta stała obok kościoła św. Stanisława w zamku, przerobionego przez Turków na meczet, a później zrujnowanego ³⁵³). Po lewej stronie, obok wejścia do lochów ³⁵⁴), była tablica pamiątkowa, głosząca o odebraniu Kamieńca od Turków i przyłączeniu do Polski 22 września 1699 r. Napis na tej tablicy:

„DEO FAVENTE
 REGNANTE SERENISSIMO
 AUGUSTO II
 POLONIARUM REGE
 DUCE ET ELECTORE SAXONIAE
 CAMENECUM AN. 1699 DIE 22 SEPTEMBRIS
 AB OTTOMANIS RECEPTUM
 REPARATUM ET REDUNITUM
 REIPUBLICAE“ ³⁵⁵.

Gdzie się podzielała ta tablica, niewiadomo.

Dalej, po lewej stronie od drogi, mamy jedną za drugą baszty:

„Czarna“—nakryta dachem piramidальnym. Baszta ta pokrywa sobą studnię 36 metr. głębokości. W XVI w. nazywała się ona Czarną ³⁵⁶), naprawił ją swoim kosztem Job Praet, o czem świadczy tablica z napisem następującym:

„DEUS 1544
 TIBI SOLI GLORIA
 IOB PRAETEVES
 ARCHITECTOR“,

wmurowana od strony miasta. Od tej baszty ciągnie się wzdłuż ulicy mur z tablicą „ROKU 1790“, — poprawiany w tymże roku.

Lanckorońska, czyli „druga Lacka“³⁵⁷), wzniesiona na początku XVI w. Była ona zrujnowaną, a potem naprawił ją Job Praet w r. 1545. Turcy nakryli ją czapą koniczną z cegły na kroksztynach. Obecnie pod oknem drugiego piętra jest herb Korab' na bardzo zniszczonej tablicy ciosowej. Baszta ta stoi pustką. Od niej ciągnie się mur, na którym był dawniej korytarz dla przejścia między basztami. Na murze tym stoi mała baszta bez pokrycia, naprawiona przez Joba Praeta w połowie XVI w. Przez nią było przejście na mury.

Czwartą basztę zwaną Różanką³⁵⁸) wzniesiono w początku XVI w. z funduszu Krzesława z Kurozwęk, biskupa kujawskiego († 1503 r.), o czem świadczy tablica, wmurowana nad oknem pod kroksztynami, z napisem:

„TVRRIS CRESLAI
EPI VLADISLAVI-
ENSIS HVIVS CA-
STRI FVNDATO-
RIS IMPENSIS EST
FINITA 1505“.

Nakryta przez turków czapą. Wejście ma z podwórza, we środku otynkowana i służy jako skład odzieży więźniów. Grubość jej murów wynosi 4 metr.

Naprzeciw tej baszty wpoprzek dzisiejszej ulicy, była brama³⁵⁹) t. zw. Stanisława Augusta³⁶⁰), która składała się z trzech ciosowych arkad sklepionych. Nad środkową, na szczycie od strony miasta, była korona królewska na tle draperji z literami „S. A. R. P.“ (Stanislaus Augustus Rex Poloniarum); a niżej, po obu stronach cyfry napis:

„OPTIMVS PRINCEPS
IN PACE BELLO PROSPICIENS
SECVRITATI PVBLICE
MDCCLXXI“³⁶¹).

Z drugiej strony, od Podzamecza, umieszczona była tablica z tureckim napisem, a niżej na fryzie był napis: „FELIX REGNVM QVOD TEMPORA PACIS TRACTAT BELLA“³⁶²). Bramę tę wzniesiono w początku XVI w., naprawili ją turcy. Restaurowana była, jak świadczą nazwa i tablice, za panowania króla Stanisława Augusta w r. 1771. Zniszczona w r. 1876³⁶³).

Kamieniec. Kamienica Szadbejów w Rynku.

Kamieniec. Pałac ks. ks. Czartoryskich.

Niżej od tej bramy, nad rzeczką, w miejscowości zwanej Wydrówką, wznosi się piąta baszta, zwana Wodną³⁶⁴), wzniesiona w początku XVI w. W XVI w. były tam urządzone przyrządy do ciągnięcia wody z rzeczki do zamku³⁶⁵). Obecnie baszta stoi pustką.

Za tem miejscem, w którym była brama Stanisława Augusta, droga prowadzi na Podzamecze, a po lewej stronie było sklepienie, którego otwór widoczny jest jeszcze, reszta zaś zburzona i w tem miejscu przechodzi droga poza zamek. Idąc dalej, napotykamy drugi koniec tego sklepienia,—widocznie było to skryte przejście za zamek. Po prawej stronie są wały Nowego zamku, a po lewej — baszty Starego.

Obok baszty Rożanki, w zachodniej ścianie zamku, daje się zauważyć półkulisty mur, jest to baszta szósta, w XVI w. zwana Małą³⁶⁶). Obok niej w XVI w. były składy prochowe, a dziś są piekarnie i stajnie. Dalej jest otwór w murze zamurowany, z którego szedł most zwodzony na dwóch słupach kamiennych³⁶⁷) na Nowy zamek. Most ten istniał jeszcze w początku XIX w.³⁶⁸).

Do rogu zamku przytyka siódma, półkulista baszta, wzniesiona przez Turków po r. 1672 na miejscu wysadzonej w powietrze podczas oblężenia³⁶⁹). Baszta, którą Turcy wysadzili, była wzniesiona przez Joba Praeta w połowie XVI w. i zwała się Nową³⁷⁰). Obecnie stoi pustką.

Róg zamku wraz z półkulistą ścianą od podwórza stanowi ósmą basztę, zwaną w XVI w. Denna³⁷¹), przybudowaną przez Joba Praeta w r. 1542. Była to trzypiętrowa baszta z wiązaniem na wierzchu 24 łokci wysokości. Na wiązaniu tem urządzona była komnata, w której stróż w dzień i w nocy uważał na drogę wołoską³⁷²). W tej baszcie była urządzona przez Mikołaja Brzeskiego, starostę kamienieckiego, w r. 1575 kaplica pod wezwaniem św. Michała Archanioła, o czem świadczył napis na tablicy: „Sacellum hoc consecratum est per reverendissimum Martinum Białobrzęski Dei gratia Episcopum Camenecensem et Abbatem Genov. Quod reparavit Generosus Nicolaus Brzeski de Brzeskie Terrarum Podoliae Generalis Capitaneus, ad laudem Dei omnipotentis in titulum S. Michaelis Archangeli A. D. 1575³⁷³). W XVIII w. nazywała się ona wieżą św. Michała³⁷⁴). Obecnie na dole są łaźnie, a góra próżna.

Dziewiąta baszta, otynkowana i pobielona, w XVI w. zwąda się Lacką, czyli „Korab' arcybiskupi“³⁷⁵). Wzniesiona w początku XVI w. Na południowej stronie jej jest tablica, na której przedstawiono w wypukłorzeźbie tarczę z herbem Korab', nad tarczą—infuła arcybiskupia i krzyż, z lewej zaś strony tarczy — figura Bogarodzicy błogosławiącej, a z prawej — sznury arcybiskupie. Jest to herb Jana Łaskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego (od r. 1510 do 1531), znakomitego prawodawcy, widocznie fundatora tej baszty. U dołu tej baszty, gdzie kończy się tynk, między kamieniami, są na dwóch ciosach wyrzeźbione głowy niewyraźne. Są to wzgórza skar-pów. Od podwórza na odrzwiach ciosowych jest napis: *verus amicus est rarior fenice*“. Wewnątrz urządzono składy rzeczy więźniów, a z boku przybudowano kaplicę prawosławną.

Dalej na występującym fundamencie, stoi dziesiąta baszta bez żadnych oznak prócz kroksztynów pod dachem, widocznie dla balkonu. W XVI w. baszta ta nazywała się Tęczyńską³⁷⁶). Za tą basztą, przez bramkę, wchodzimy na podwórze³⁷⁷). Nad tą bramką dawniej była tablica z napisem:

„sumptus
pal pod
MDCCLXI“,

z której widać, że dziedziniec ten obmurowano w r. 1761 kosztem województwa podolskiego. W obrębie tego dziedzińca są dwie baszty.

Jedenastą³⁷⁸) basztę zwano w XVI w. „Kołpakiem“³⁷⁹). Na południowej stronie jej jest tablica z herbem Habdank ze znakami godności biskupiej, — jest to herb Jakóba Buczackiego, biskupa kamienieckiego, który zmarł jako biskup płocki, w r. 1542 — fundatora tej baszty. Obecnie pusta.

Na rogu stoi ostatnia, dwunasta, baszta — Papieska³⁸⁰): na dole czworoboczna, drugie jej piętro — ośmiokątne, a górne—okrągłe. Na wschodniej ścianie znajduje się tablica, nie bardzo wyraźna, na której dostrzegam tjarę papieską i pod nią, na tarczy, dąb z gałęziami krzyżującymi się. Jest to herb Della Rovere³⁸¹), papieża Juljusza II (od r. 1503 do 1513), który przeznaczył świętopietrze na restaurację zamku kamienieckiego, z tego funduszu wybudowano tę basztę. Obok niej,

na podwórzu zamkowym, był kościół św. Stanisława, o którym już mówiliśmy poprzednio.

Nowy zamek ³⁸²⁾ t. j. wały i lochy, wznosił na początku XVII w. Andrzej Głower.

Podzamcze ³⁸³⁾ do XVIII w. nazywało się Podgórzem. Powstało ono na ziemiach starostwa kamienieckiego w XVI w. W r. 1565 dzierżawił je podstarosta Sulima. Mieszkali tu włościanie i szlachta, jako czynszownicy. W r. 1670 przyłączono Podgórze do miasta. W XVIII w. zamieszkali tu żydzi. Po przyłączeniu do Rosji nadano je hr. Morkowowi ³⁸⁴⁾.

Pod zamkiem — pas ziemi od mostu do młyna z prawej strony zowie się Wydrówką. Część ta nadana przez Katarzynę II kozakowi Wydrze ³⁸⁵⁾. Około r. 1830 kupiec Frenkel wybudował tu młyn, który wraz z Wydrówką należał do Kuryn-dina.

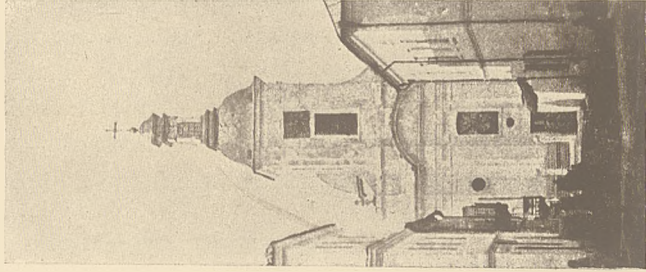
Z lewej zaś strony—m. Karwasary, zabudowane przez kupców wschodnich w XVI w., którym niewolno było mieszkać w mieście. Mieli oni tu swe składy towarów ³⁸⁶⁾. W XVI wieku turcy zastali tu kilka domków, gdzie osiedlili się tatarzy—lipkowie. Na nich to tutaj po kilka razy napadali polacy podczas zaboru tureckiego. W r. 1673 Jan Sobieski w jesieni, uczyniwszy napad, wyciął ich dużo. Na początku XVIII w. urządzenie dwóch młynów, jednego kosztem starosty, drugiego — miejskiego, przynęciło dużo żydów, którzy w mieście trudnili się handlem. W r. 1793 ³⁸⁷⁾ majątek Karwasary, razem ze starostwem kamienieckim, skonfiskowano i darowano hr. A. Morkowowi, do którego spadkobierców i teraz należy. W r. 1874 woda zrujnowała młyny ³⁸⁸⁾ i dotychczas nie odrestaurowano ich. Jest tu cerkiew drewniana, piękny zabytek budownictwa drzewnego. O jednej kopule z dzwonnica, opasaniem i charakterystycznym gankiem. Już w połowie XVII w. była tu cerkiew. Terazniejszą wzniesiono w r. 1799. Domy na Karwasarach są to zabytki dawnego budownictwa drzewnego polskiego, chociaż bardzo prosto i po fuszersku budowane. Dawniej cały Kamieniec tak był zabudowany.

Żydzi za czasów polskich zamieszkiwali w okolicach Kamieńca, ponieważ w mieście niewolno im było mieszkać. Jednakże już w r. 1447 ³⁸⁹⁾ starosta Paweł Ciemierzyński wydał rozkaz, żeby nie więcej trzech dni bawili w mieście pod karą więzienia, a gospodarzom, ich przechowującym, groził karą

14 grzywien. W r. 1543 Zygmunt I zabronił im skupować żywność we wsiach okolicznych³⁹⁰). W r. 1548 zabroniono im mieszkać w mieście, lub za miastem i trudnić się handlem, a przychodzącym bawić w mieście więcej jak trzy dni. W r. 1654 polecono staroście wyrugować żydów z miasta, którzy osiedli tu podczas klęsk za Jana Kazimierza. Nie bardzo śpieszyli się oni opuścić miasto, gdyż w r. 1665 komisja do zbadania przyczyn upadku miasta nakazała żydom wyniesienie się za miasto. W r. 1670 żydom i cyganom nie pozwolono mieszkać o mil trzy od miasta pod karą konfiskaty majątku. Za rządów tureckich żydzi znów osiedli w mieście, dopiero wyrugowano ich w r. 1750³⁹¹). Z przyłączeniem Kamieńca do Rosji znów zamieszkali w mieście. W r. 1848 otrzymali prawo mieszkania w mieście.

Na południe od śródmieścia, oddzielone rzeczką, leżą Ruskie Folwarki. Przez most, wzniesiony w r. 1893 (do tego czasu była tu kładka drewniana), i przez schody, urządzone zamiast ścieżki na górę, dostajemy się na plac obok cerkwi. Cerkiew tę pod wezwaniem „Pokrowa Bogarodzicy“ wzniesiono w r. 1861. Do tego czasu była tu drewniana cerkiew, wybudowana w r. 1783. Na Ruskich Folwarkach, czyli „gumniskach“ w XVI i XVII w. były gospodarskie gumniska rusinów³⁹²). Na początku XVIII w. osiedlili się tu włościanie, którzy w r. 1736 obowiązani byli do pańszczyzny³⁹³). Do Ruskich Folwarków po r. 1832 przyłączono „jurydyki“ karmelicką i trynitarą, nadane w XVIII w. mnikom dla zaprowadzenia ogrodów³⁹⁴). „Jurydyka“ karmelicka mieści się pod skałą od dołu zamku do wsi Tatarzysk, a trynitarą — na dole naprzeciw mostu tureckiego i Karwasar.

Na zachód od starego miasta, za rzeczką, położone są Polskie Folwarki (dawniej Górne Folwarki i Lackie Gumniska; Białanówka nazywała się dawniej Dolnemi Folwarkami)³⁹⁵). Folwarki Polskie i Ruskie powstały w XVI w., kiedy ustaliło się i rozwinęło zajęcie mieszczan rolnictwem. Grunta miejskie były podzielone na trzy części, należące do trzech narodowości (do polaków i rusinów po 50 łanów i ormian—25). Każda narodowość, prowadząc osobno gospodarstwo, miała osobne folwarki — gumniska, gdzie były budynki administra-

Kościół franciszkański
przed 1865 r. (Obecnie przero-
biony na cerkiew archirejską).

Ozdoba z kominka w pałacu ks. Czartoryskich.
Kamieniec.

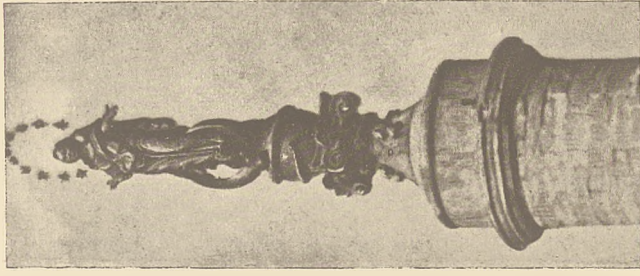

Figura Matki Boskiej
z minaretu.

BIBLIOTHECA
VNIV. 1403LL.
CRACOVENSIS

cyjne i gospodarskie mieszkania dla czeladzi etc. W r. 1809 włościanie, osiedleni na Polskich i Ruskich Folwarkach, byli uwolnieni od pańszczyzny zaczęli płacić czynsz, następnie zaliczono ich do mieszczan, a łany były przyłączone do ziem ogólnie miejskich³⁹⁶). W r. 1797 żydzi otrzymali pozwolenie zamieszkania na Polskich Folwarkach³⁹⁷), a mieszczenie musieli gnieździć się na Białanówce i Wydrówce. W r. 1865 przemianowano urzędownie Ruskie Folwarki na Marjińską Słobodę, a Polskie — na Aleksandrowską Słobodę, ale nazwy te się nie przyjęły. Cerkiew na Polskich Folwarkach, pod wezwaniem św. Jerzego, wzniesiono w r. 1861, do tego zaś czasu istniała drewniana, wzniesiona w połowie XVIII w.

Przy ulicy Zińkowieckiej znajduje się domostwo, należące do Sobieczewskich, dawniej Józefa Mikoszy³⁹⁸), ostatniego dragomana Rz-tej w Turcji (1744—1825).

Idąc na cmentarz, widzimy domostwo, należące do p. Przyborowskiej, dawniej hr. Mikołaja Grocholskiego, byłego gubernatora podolskiego, zmarłego tu w r. 1864, mieszkał tu długi czas ks. Stanisław Chołoniewski (1790—1846), prałat kapituły kamienieckiej³⁹⁹). Dalej — gmach szkoły duchownej żeńskiej, dawniejszy klasztor pp. wizytek. Wizytki przybyły do Kamieńca z Romanowa na początku XIX w. Fundatorką zakonu była hr. Cecylja Chołoniewska, siostra żony gubernatora hr. M. Grocholskiego⁴⁰⁰). Do r. 1842 zakonnice mieszkały w prywatnym domu w starym mieście, a od tego roku—w tym gmachu na Polskich Folwarkach. Klasztor skasowano w r. 1866, a mniszki wyjechały do Lwowa. Gmach ten nabyło od hr. hr. Grocholskich duchowienstwo prawosławne, które tu szkołę żeńską duchowną założyło, otwartą w r. 1864.

Gmach więzienia wzniesiono w r. 1856—59. Naprzeciw więzienia są cmentarze: prawosławny i katolicki. Cerkiew na prawosławnym, pod wezwaniem Wszystkich Świętych, wybudowano w r. 1821—26⁴⁰¹). Cmentarz katolicki założono w końcu XVIII w.⁴⁰²). Kaplicę na tym cmentarzu pod wezwaniem Podniesienia św. Krzyża, wzniesiono w r. 1808⁴⁰³). Na cmentarzu katolickim są pochowani między innymi: ks. Wawrzyniec Marczyński, autor Statystyki Podola † w r. 1845, Mikołaj hr. Grocholski gubernator podolski † w r. 1864, Seweryn Malinowski artysta dramatyczny † w r. 1850, Antoni ze Zmigroda hr. Stadnicki major wojsk polskich † w r. 1844,

Jam Gwalbert Styczyński, znany bibliograf † w r. 1858, ks. Stanisław Czapkowski, przeor klasztoru karmelickiego † w r. 1849, ks. Kazimierz Hulanicki, fundator Macierzy lwowskiej † w r. 1874.

Za cmentarzami znajdują się wojskowe magazyny prowjantowe, wybudowane w r. 1847⁴⁰⁴). Przedtem znajdowały się w mieście obok baszty Batorego. Za magazynami nad skałą znajduje się futor, zwany Rajską Bramką, urządzony na początku XIX w. przez Stacha z Zamiechowa, który tu przemieszkiwał. Później mieszkał tu i dokonał żywota w r. 1866 Adolf Dobrowolski (ur. w r. 1790), finansista, który straciwszy wszystko, nikogo jednak nie puścił z torbami w świat.

Stare miasto połączone Nowym mostem z przedmieściem Nowym Planem. Most ten wybudowano w r. 1863—74⁴⁰⁵). Długość jego wynosi 136 metr., wysokość — 38 metr., wsparty jest na sześciu kamiennych słupach.

Ź R Ó D Ł A.

1) Plan Kamieńca Tomaszewicza 1672 r., plan 1693 r. i plan 1699 r.

2) Plan Kamieńca 1842 r., w archiwum pod. rządu gub.

3) Rewizja miasta Kamieńca 1700 r. — Arch. P. Z. R. cz. VII, t. I, str. 558—564.

4) *ibid.*, str. 559.

5) Scharlottenburg, Szarlotybruk, Szarlotka, — od panny Szarloty, która miała przy tej ulicy magazyn damskich kapeluszy od r. 1858 do 1864. — Notatki fotografa Kordysza 1865 r., str. 10 — rękopis in 8° w archiwum autora.

6) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 559—560.

7) Od magazynu kupeca Żurawłowa.

8) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 560—562.

9) *ibid.*, str. 562—564.

10) Akta o urzędnikach 1800 r. w arch. pod. rządu gub.

11) Wszystkie tablice spisane są z oryginałów z zachowaniem skrótów i ortografji.

12) „Kłosy“ t. XXVI, 1878, str. 302.

13) *ibid.*, str. 301.

14) Florjan Szadbej w 1754 r. był ratmanem, potem prezydentem m. Kamieńca, w r. 1790 został nobilitowany. Akta rodziny Szadbejów, — w arch. pod. szlacheckiego zgromadzenia, Nr 211, str. 21—23.

15) Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 46,—Rękopis w archiwum katedry kamienieckiej.

16) Inwentarz budynków rządowych 1854 r., w arch. pod. rządu gub.

17) Zbiór historyczny przywilejów miasta Kamieńca k. 1,—Rękopis w posiadaniu M. Rollego we Lwowie.

18) Mołczanowski. Oczerek izwiestij o Podolskiej ziemle do 1434 h. Kijów 1886, str. 213.

19) Zbiór historyczny przywilejów m. Kamieńca, k. 8.

20) Arch. P. Z. R. cz. V, t. I, str. 158—160.

21) Kopja z przywileju w arch. autora.

22) Arch. P. Z. R. cz. V, t. I, str. 471 etc.

23) *ibid.*, cały tom.

24) *ibid.*, str. 380—384.

25) Marczyński. Statystyka gubernji Podolskiej. Wilno 1820, t. I, str. 195.

26) Inwentarz budynków rządowych 1854 r.

27) Kamienieckie więzienie miejskie w XVIII w. nazywało się „Indją“,—Arch. P. Z. R. cz. III, t. 3, str. 696.

28) Cechy skasowane w Kamieńcu w 1900 r.

29) Ustalonego w 1723 r.,—Arch. P. Z. R. cz. V, t. I, str. 290—295.

30) D-r Antoni J. Do dziejów Kamieńca Podolskiego (z papierów pozostałych po ś. p. D-rze A. J. Rolle). „Przewodnik naukowy i literacki 1907, str. 807—808; „Kłosa“ t. XXVI, 1878, str. 282.

31) Plan Kamieńca 1672 r.

32) Arch. Kamienieck. zarządu miejskiego,—Akta Nr. 312—177.

33) Volum. legum (petersb. wyd.) t. III, str. 455; Przeddziecki Podole, Wołyń i Ukraina. Wilno 1841, t. I, str. 160.

34) Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.

35) Dawniej też Moroza. „Kłosa“ t. XXVI, 1878, str. 302.

36) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 562, 567—569; Dyspartymenent garnizonu kamienieckiego, czyli kwaternunek 1739 r., str. 6,—Rękopis w posiadaniu M. Rollego.

37) „Kłosa“ t. XXVI, 1878, str. 410; D-r Antoni J. Do dziejów Kamieńca str. 119—120.

38) Materiały dla istorii Podolskiej gub. 1792—1796, zesz. I Kamieniec-Pod. 1885, str. 255—256.

39) A. Grabowski. Ojczyście spominki. Kraków 1845, t. II, str. 207.

40) Pod. Jeparch. Wiedomosti 1868, Nr 21, str. 676. Wspomina się o niej w „Choźdieniu Trifona Korobiejnikowa“ 1593—1594 r. — Prawosławn. Palestinsk. Sbornik, zesz. 27, Spb. 1888, str. 89.

41) Plan Kamieńca 1672 r.

42) Pod. Jeparch. Wied. 1868, Nr 18, str. 577.

43) *ibid.*, Nr 19, str. 618—619.

44) *ibid.*, str. 619.

45) Arch. pod. rządu gub.,—Akta 1803 r., Nr. 1537/205.

46) Urządzonego w r. 1861, — Akta Kam. zarządu miejskiego Nr 2985/128.

47) „Kłoso” t. XXVI, 1878, str. 212.

48) *ibid.*

49) Czyli Trojecką, — Rewizja m. Kamieńca 1700, str. 569—572; Dyspartymenat garnizonu kam. 1739, str. 6.

50) „Kłoso” t. XXVI, 1878, str. 410.

51) 1589 r., znajduje się pod tynkiem.

52) W. Abraham. Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim. Odbitka z księgi pamiątkowej ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza. Kraków 1911, str. 12.

53) Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 100, Rękopis w archiwum katedry kam.

54) Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.

55) Wizyta biskupa W. H. Sierakowskiego 1741 r., str. 25, — rękopis w arch. autora; Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 47, — rękopis w arch. katedry kam.

56) Wizyta biskupa Mackiewicza 1822 r., str. 126; Marczyński I, str. 183.

57) *ibid.*, str. 126.

58) Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 47.

59) *ibid.*; „Kłoso” t. XXVI, 1878, str. 51.

60) *ibid.*, str. 49.

61) *ibid.*, str. 48; Marczyński I, str. 184.

62) herby na miej.

63) Restaurowany nakładem ks. Pakoszewskiego archidjako-
na, — Wizyta biskupa Sierakowskiego 1796 r., str. 3, — rękopis w arch.
autora.

64) dawniej św. Szczepana. Wizyta biskupa Sierakowskiego
1741 r., str. 2.

65) pod tytułem św. św. Piotra i Pawła, — Wizyta biskupa Czy-
żowskiego 1664 r., — Rękopis w archiwum Akademii Umiejętności w
Krakowie Nr 521.

66) Wizyta biskupa Sierakowskiego 1741 r., str. 1.

67) Restaurowany dwa razy przez biskupa M. Dembowskiego
w 1750 r. i drugi raz w 1855 r., — Notatki fotografa Kordysza, str. 9.

68) Wizyta biskupa Sierakowskiego 1741 r., str. 5.

69) Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 49.

70) Dawniej nazywano ją krawiecką. Ołtarz konsekrowany
przez sufragana Orańskiego, — Wizyta biskupa Sierakowskiego
1741 r., str. 4.

71) W urnie przechowuje się serce biskupa, — Wizyta biskupa
Mackiewicza 1819 r., str. 50.

72) Wizyta biskupa Sierakowskiego 1741 r., str. 3—4. Restau-
rowana przez biskupa M. Dembowskiego, — Wizyta biskupa Mackiewi-
cza 1819 r., str. 49.

73) Wizyta biskupa Czyżowskiego 1664 r.

- 74) Wizyta biskupa Sierakowskiego 1796 r., str. 26.
- 75) Dawniej kaplica biskupia,—Wizyta biskupa Sierakowskiego 1741 r., str. 3; potem zakrystja biskupia,—Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 50.
- 76) Wizyta biskupa Czyżowskiego 1664 r.,—Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 50.
- 77) Wizyta biskupa Sierakowskiego 1741 r., str. 3.
- 78) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 576.
- 79) „Kłosa“ t. XXVII, str. 52.
- 80) Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 46. Notatki Kordysza, str. 14. „Kłosa“ t. XXVII, 1878, str. 52.
- 81) Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 46. Michalewicz Kamieniec Podolskaja gimnazija. Kamieniec-Pod. 1883, str. 11.
- 82) Michalewicz, str. 6. Marczyński II, str. 15.
- 83) Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 46.
- 84) Michalewicz, str. 12.
- 85) Notatki Kordysza, str. 14.
- 86) Istorieczeskij oczerk naczalnaho obrazowanija w g. Kamieniec-Pod. Kamieniec-Pod. 1905, str. 8—9.
- 87) Notatki Kordysza, str. 8.
- 88) Rewizja m. Kamieńca 1700, str. 572—573. Dyspartymnt garnizonu kam. 1739 r., str. 8. Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 46.
- 89) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 572, 574.
- 90) W którym turcy urządzili stajnie,—Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693; Marczyński I, str. 187.
- 91) Ks. S. Załęski. Jezuici w Polsce t. IV, cz. 2, str. 966.
- 92) *ibid.*, str. 966, 974.
- 93) *ibid.*, str. 973,—w Galicji.
- 94) *ibid.*, str. 974,—w pow. kamienieckim.
- 95) *ibid.*, str. 974.
- 96) *ibid.*, str. 974, 975.
- 97) *ibid.*, str. 979.
- 98) *ibid.*, str. 979.
- 99) Plan Kamieńca 1672 r.
- 100) Załęski, str. 984.
- 101) *ibid.*, str. 990.
- 102) *ibid.*, str. 990,—w pow. husiatyńskim.
- 103) *ibid.*, str. 991,—pod Trębowlą.
- 104) *ibid.*, str. 991.
- 105) *ibid.*, str. 991.
- 106) *ibid.*, str. 991.
- 107) *ibid.*, str. 998.
- 108) Raporty generalnych wizytatorów komisji edukacyjnej 1774 r. Zesz. 24. Warszawa 1906, str. 43.
- 109) Arch. pod. rządu gub., — Akta 1830 r., Nr 397.
- 110) Notatki Kordysza, str. 1—2.
- 111) Załęski, str. 967, 969.

- 112) *ibid.*, str. 966; Volum. legum III, str. 16.
- 113) *ibid.*, str. 969, 973.
- 114) *ibid.*, str. 969.
- 115) *ibid.*, str. 969.
- 116) *ibid.*, str. 969.
- 117) *ibid.*, str. 969.
- 118) *ibid.*, str. 988.
- 119) *ibid.*, str. 991.
- 120) *ibid.*, str. 991.
- 121) Raporta generalnych wizytatorów 1774 r., str. 42.
- 122) *ibid.*, str. 45.
- 123) *ibid.*, str. 42.
- 124) *ibid.*, str. 44.
- 125) Marczyński II, str. 47.
- 126) Michalewicz, str. 8—9.
- 127) Marczyński II, str. 15.
- 128) Michalewicz, str. 9.
- 129) *ibid.*, str. 11.
- 130) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 573.
- 131) Testimonium 1624 r., w arch. autora.
- 132) Przeddziecki I, str. 195—196; ks. M. Ostrowski. Historyczny rys biskupstwa Kamienieckiego. „Przegląd katolicki“ 1863 r., str. 550.
- 133) Plan Kamieńca 1633.
- 134) Plan Kamieńca 1672 r., Marczyński II, str. 185.
- 135) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 573, Przeddziecki, I, str. 196; Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 550—551.
- 136) A. Grabowski. Ojczyste spominki II, str. 207.
- 137) Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 550—551.
- 138) *ibid.*
- 139) Notatki Kordysza, str. 8.
- 140) Fotografja Kordysza z 1865 r.
- 141) „Kłosy“ t. XXVI, 1878, str. 301.
- 142) Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 539.
- 143) *ibid.*, str. 539.
- 144) Istoriceskija objasnenija planow, kartin i risunkow atlasa Podolskoj gubernii, sostawlennaho gubernatorom Flige w 1842 g. str. 4,—kopja w arch. autora.
- 145) Notatki Kordysza, str. 8.
- 146) Plan Kamieńca 1633 r.; plan 1672 r.; plan 1693 r.; Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 571.
- 147) Choźdienije Trifona Korobiejnikowa 1593—1594, str. 89.
- 148) Plan m. Kamieńca 1672 r.
- 149) A. Grabowski. Ojczyste spominki II, str. 207.
- 150) Choźdienije Trifona Korobiejnikowa, str. 89; Plan 1633 r. Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 570.
- 151) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 570.
- 152) Czyli baterja św. Marji.—Relacja o stanie fortecy kamie-

nieckiej 1740 r.—Jarochowski. Opowiadania i studja historyczne, ser. nowa, Poznań 1884, str. 375.

153) Na planie Kamieńca 1633 r.—kościół. Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 574.

154) A. Grabowski. Ojczyste spominki II, str. 207.

155) Archiw. kam. zarządu miejskiego.—Akta 1856 r. Nr 198/2121, str. 1.

156) *ibid.*, str. 129.

157) Inwentarz budynków rządowych 1854 r.; Akta 1856 r. kam. zarządu miejskiego Nr 198/2121, str. 1.

158) Maciej Włodek starosta kamieniecki zapewne zaczął ją budować (Niesiecki Herby IV, str. 562); „Regestrum civitatis Camenecen. Podoliae pecuniarum perceptarum de exactione ducillaris cervisiae ac metones per biennin hoc est an. 1564 et 1565“ et „Ratio facta cum Famabis Mathia Haliczanim, Jacobo Baccalaurio Consulibus, Jacobo Notario civili Kurilo Advocato Armenico et Fedor advocato Ruthenico civit. Camenecen. Podoliae de perceptis per eosdem provincialibus Respublica videlicet a negociatoribus exactionique ducillorum annorum videlicet 1564 et 1565 modo infra-scripto“. Dwa rękopisy in 4°, w zbiorach d-ra A. Czołowskiego we Lwowie.

159) Rewizja m. Kamieńca 1700, str. 570.

160) Akta Makowieckich ks. II, str. 415—483, w archiwum w Michałowce.

161) Inwenatrz budynków rządowych 1854 r.

162) Plan Kamieńca 1633 r.

163) Zbiór historyczny przywilejów m. Kamieńca, str. 3.

164) *ibid.*, str. 6.

165) *ibid.*

166) Akta grodzkie i ziemskie t. X, Nr 1054.

167) Zbiór historyczny przywilejów m. Kamieńca, str. 7.

168) 1574 r., *ibid.*, str. 7.

169) 1576 r., *ibid.*, str. 8.

170) 1588 r., *ibid.*, str. 8.

171) 1633 r., *ibid.*, str. 10.

172) Przedziecki I, str. 156.

173) Zbiór historyczny przywilejów m. Kamieńca, str. 10.

174) Sieiński. Św. Joanno - Predtieczenskaja cerkow. Kam. Pod. 1890, str. 28.

175) Plan m. Kamieńca 1672 r.

176) A. Grabowski. Ojczyste spominki II, str. 207.

177) Choźdienije Trifona Korobiejmikowa 1593—1594, str. 89; Plan Kamieńca 1633 r.; plan 1672 r.; plan 1693 r.; Dekrety unickiego konsystorza L. B., w archiwum Podolsk. Towarzystwa historyczno-archeologicznego.

178) Plan Kamieńca 1672 r.

179) *ibid.*

180) Wizyta biskupa Sierakowskiego 1741, str. 3.

- 181) Archiw. pod. rządu gub. — Akta 1815 r., Nr 878/101.
- 182) Rozebranie tego kościoła kosztowało 400 rs.—Wizyta biskupa Mackiewicza 1822 r., str. 114.
- 183) Wizyta biskupa Mackiewicza 1822 r., str. 114.
- 184) Summariusz dokumentów konwentu franciszkańskiego,— w arch. autora; Przeddziecki I, str. 195; Simaszkiwicz. Rimskoje katolicestwo i jego ijerarchia w Podolii. Kamieniec-Pod. 1872, str. 16.
- 185) Arch. pod. rządu gub. — Akta 1796 r., Nr 654/26.
- 186) Pod. Jeparch. Wied. 1874, Nr 3, str. 60—61.
- 187) Okolski. Russia florida rosis et liliis, Leopoli 1646, str. 113.
- 188) A. Kaminski. Ob osnowanii Kamienieckaho dziewiczjaho dominikanskaho monastyrja. Podolsk. Gubernsk. Wiedomosti 1838, Nr 28 i 29; Marczyński I, str. 185.
- 189) Plan Kamieńca 1672 r.
- 190) Wizyta biskupa Sierakowskiego 1741 r.—Rękopis w Bibliotece im. Ossolińskich Nr 4029, str. 36—37; Ks. M. Ostrowski. Historyczny rys, str. 551—552.
- 191) Ks. M. Ostrowski. Historyczny rys, str. 552.
- 192) Notatki Kordysza, str. 2.
- 193) Czytaj tablicę na domie.
- 194) Oddawna tak zwana,—Dyspartymet garnizonu kam. 1739 r., str. 4.
- 195) Pod. Jeparch. Wied. 1862, Nr 2, str. 28—29.
- 196) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 557; Akta pod. szlacheck. zgromadzenia 1854 r., Nr 25, str. 1; Przeddziecki I, str. 138.
- 197) Okolski. Russia florida, str. 102.
- 198) Marczyński I, str. 184.
- 199) Zbiór dokumentów znajdujących się w bibliotece hr. Przeddzieckich w Warszawie. Kraków 1890, str. 10—12.
- 200) Przeddziecki I, str. 193—194.
- 201) Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 552.
- 202) *ibid.*, str. 552.
- 203) Przeddziecki I, str. 194.
- 204) Plan Kamieńca 1672 r.
- 205) Marczyński I, str. 184; Przeddziecki I, str. 195.
- 206) Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 553.
- 207) Marczyński I, str. 185.
- 208) Fotografja Kordysza z 1865 r.
- 209) „Kłosa“ t. XXVI, 1878, str. 301.
- 210) Podanie miejscowe.
- 211) „Kłosa“ t. XXVII, 1878, str. 28.
- 212) D-r Antoni J. Do dziejów Kamieńca, str. 117 i 807.
- 213) „Kłosa“ t. XXVII, 1878, str. 29; Dr. Antoni J. Do dziejów Kamieńca, str. 807.
- 214) *ibid.*, str. 29; D-r Antoni J. Do dziejów Kamieńca, str. 807.
- 215) *ibid.*, str. 28.
- 216) *ibid.*, str. 29.

- 217) *ibid.*, str. 29.
- 218) Plan Kamieńca 1672 r., plan 1693 r., plan 1699 r
- 219) Inwentarz budynków rządowych 1854 r.—Akta pod. szlach. zgromadzenia 1854 r., Nr 25.
- 220) *Przeddziecki I*, str. 147—148.
- 221) Zbiór historyczny przywilejów m. Kamieńca, str. 3.
- 222) *ibid.*, str. 3.
- 223) *ibid.*, str. 4.
- 224) *ibid.*, str. 5.
- 225) *ibid.*, str. 6.
- 226) Spis przywilejów będących w posiadaniu A. Grabianki (kopja w arch. autora).
- 227) Zbiór historyczny przywilejów m. Kamieńca, str. 7.
- 228) *ibid.*, str. 7.
- 229) *ibid.*, str. 8; Spis przywilejów A. Grabianki.
- 230) Spis przywilejów A. Grabianki.
- 231) *ibid.*
- 232) Plan Kamieńca 1672 r.
- 233) Dzieje zjednoczenia ormian (Źródła dziejowe t. II), str. 14.
- 234) A. Grabowski. Ojczyste spominki II, str. 207.
- 235) Archiw. pod. rządu gubernjalnego.—Akta 1822, Nr 481/909, str. 32.
- 236) Archiw. pod. zgromadzenia szlachty.—Akta 1856 r., Nr 31, str. 13.
- 237) Plan Kamieńca 1672 r.; *Przeddziecki I*, str. 156; Notatki Kordysza, str. 4.
- 238) Jaworowskij. Suszczestwujuszczija nynie zdanija kamienieckaho duchownaho ucziliszcza. Kamieniec-Pod. 1888, str. 10—11.
- 239) Ukaz Senatu 1803 r.—w arch. pod. rządu gub.; Dziennik decyzji pod. izby skarbowej 3 kwietnia 1803 r., cz. I, str. 1114—1115,—w archiw. tejże izby.
- 240) Ukaz Senatu 1803 r.
- 241) Archiw. pod. rządu gub. — Akta 1800 r., Nr 249/4379.
- 242) „Kłosy“ t. XXVI, 1878, str. 364.
- 243) Była tablica świadcząca o tem, odpis jej posiada autor.
- 244) Czytaj na tablicy.
- 245) Choźdienije Trifona Korobiejnikowa, str. 89; Plan Kamieńca 1633 r.; plan 1672 r.; plan 1693 r.; Księga wizyt I, str. 40,—w archiw. pod. towarzystwa historyczno-archeologicznego.
- 246) „Kłosy“ t. XXVII, 1878, str. 51.
- 247) Plan Kamieńca 1633 r.; Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 575.
- 248) Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.
- 249) A. Grabowski. Ojczyste spominki II, str. 207.
- 250) „Kłosy“ t. XXVI, str. 365.
- 251) Rewizja m. Kamieńca 1700, str. 576; Inwentarz budynków rządowych 1854 r.
- 252) *Przeddziecki I*, str. 196—197.

- 253) Rewizja m. Kamieńca 1700, str. 575.
254) Marczyński I, str. 186.
255) Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 600.
256) *ibid.*, str. 600.
257) Wspomnienia o trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Wołyniaka. Kraków 1909, str. 60.
258) „Kłosy“ t. XXVI, 1878, str. 364.
259) Podanie miejscowe.
260) Choźdzenie Trifona Korobiejnikowa, str. 89.
261) Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.
262) Pod. Jeparch. Wied. 1862, Nr 2, str. 28.
263) Volum. legum t. II, str. 365—366.
264) Inwentarz budynków rządowych 1854 r.
265) Tłómaczenie z oryginalnego dokumentu ormiańskiego z r. 1398, w arch. autora; Spis przywilejów A. Grabianki; Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 615.
266) Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 615.
267) *ibid.*, str. 615.
268) *ibid.*, str. 616.
269) Potem znajdował się w Zuzopolu i Filipopolu.—Regestr wywiezionych z Kamieńca aparatów i majątku kościelnych w 1675 r.,—rękopis in fol. n a 16 ark. w arch. autora.
270) Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 615.
271) Przeddzieki I, str. 143; Otezot Impieratorsk. Publicznoj Biblijoteki 1891 r., str. 11—16.
272) „Kłosy“ t. XXVI, 1878, str. 364.
273) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 579; Dzieje zjednoczenia ormian (Zr. dz. t. II) str. 14; Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 615; Podolskija Gubernskija Wiedomosti 1898, Nr 69.
274) Wizyta biskupa Sierakowskiego 1741 r.—Rękopis w Ossolineum, Nr 4029, str. 23.
275) Kamienieckaja prawosławnaja św. Nikołajewskaja cerkow. Kamieniec-Pod. 1898, str. 7.
276) Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.
277) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 583.
278) A. Grabowski. Ojezyste spominki II, str. 207.
279) „Kłosy“ t. XXVI, 1878, str. 364.
280) W 1788 r., a w 1816 obrócone na szpital dla wojsk.—Notatki Kordysza, str. 32.
281) Rewizja m. Kamieńca 1700, str. 578—582.
282) *ibid.*; Dyspartymet garnizonu kam. 1793, str. 5; Inwentarz budynków rządowych 1854 r.
283) „Kłosy“ t. XXVI, 1878, str. 212.
284) Stanisław de Pichelsztejn nabył tę posiadłość w 1806 r. — Fascykul papierów dotyczących tej posiadłości—w arch. autora.
285) W 1783 r. Pamiętnik Jerzego Soroki,—„Tygodnik Illustrowany“ t. XII, 1881, str. 148.

- 286) Założycielem jej był Józef Mikosza.—List H. Skimborowicza 31 grudnia 1877 r. do siostry,—w arch. autora.
- 287) D-r Antoni J. i Literacka drużyna. Szkice i opowiadania ser. V, str. 393—395.
- 288) *ibid.*
- 289) Akta pod. izby sądowej 1864 r., w arch. autora.
- 290) „Kłasy“ t. XXVI, 1878, str. 410.
- 291) Ks. Ostrowski. Historyczny rys, str. 616.
- 292) Choźdzenie Trifona Korobiejnikowa, str. 89.
- 293) Plan Kamieńca 1633 r.; plan 1672 r.; plan 1693 r.
- 294) „Biblioteka Warszawska“ 1866, zes. IX, str. 475.
- 295) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 582.
- 296) Czyli wycieczka z pomostem pod armaty,—Plan Kamieńca z połowy XVIII w.,—w Muzeum książąt Czartoryskich w Krakowie.
- 297) Izdebka nad nią—tenże plan; plan 1672 r.; plan 1693 r.
- 298) Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.; plan 1699 r.
- 299) Narożna baszta, — plan Kamieńca z połowy XVIII w. w Muzeum ks. Czartoryskich.
- 300) Ze strzelnicami armatnimi,—tenże plan.
- 301) Rewizja m. Kamieńca 1700, str. 582.
- 302) Plan Kamieńca 1672; plan 1693 r.
- 303) Inwentarz budynków rządowych 1854 r.
- 304) Choźdzenie Trifona Korobiejnikowa, str. 89.
- 305) Arch. kam. rządu gub. — Akta 1800 r., Nr 249/4379.
- 306) Arch. kam. rządu miejskiego. — Akta 1859 r., Nr 2626/53.
- 307) Kuśnierska na planie połowy XVIII w. w Muz. ks. Czart.
- 308) Ślusarska,—tenże plan.
- 309) Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.; plan 1699 r.
- 310) Rzeźnicka na planie połowy XVIII w. w Muz. ks. Czart. Nie odpowiada to napisowi umieszczonemu na tej baszcie. A zatem przypuszczać należy, że trzy te baszty cechów kamienieckich w różne czasy różnie nazywano.
- 311) Choźdzenie Trifona Korobiejnikowa, str. 89; Plan Kamieńca 1672 r.
- 312) *ibid.*
- 313) Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.; plan 1699 r.
- 314) W połowie XVIII w. był tu browar Wiernickiego.—Inwentarz wszystkich gruntów miejskich 1758 r.,—Rękopis w arch. autora.
- 315) Przedziecki I, str. 197.
- 316) Lustracja dóbr IMci w województwach podolskim i bracławskim 1665 r. (Zr. dz. t. V), str. 16.
- 317) Relacja 1740 r., str. 375.
- 318) Plan Kamieńca 1809 r. w arch. pod. rządu gub.; Relacja 1740 r., str. 375.
- 319) Plan Kamieńca 1633 r.
- 320) Baszta z starą bramą. Plan połowy XVIII w.; Fotografja Kordysza 1865 r.
- 321) Kosztem wojewody wystawiony,—Plan połowy XVIII w.

- 322) Starej,—tenże plan.
- 323) Urządzonych około 1830 r.—Notatki Kordysza, str. 3.
- 324) Też brama. Plan połowy XVIII w.—Fotografja Kordysza 1865 r.
- 325) Notatki Kordysza, str. 3.
- 326) Plan Kamieńca 1809 r.
- 327) Mur poprzeczny z arkadami,—Plan połowy XVIII w.; plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.
- 328) Notatki Kordysza, str. 3.
- 329) Ukaz Rz.-Kat. Konsystorza 1844 r., w arch. autora.
- 330) Inwentarz budynków rządowych 1854 r.
- 331) Trzy fascykuły papierów Wagnera i jego spraw, w archiwum autora.
- 332) Reparowany przez Stefana Makowieckiego,—Akta Makowieckich ks. II, str. 423—459.
- 333) Baksztecza w kotlinie. — Plan połowy XVIII w.
- 334) Na planie Kamieńca 1633 r. jej niema, a na planie 1672 r.—jest.
- 335) A. Grabowski. Ojczyste spominki II, str. 207.
- 336) Św. Michała—Relacja 1740 r., str. 373, Fotografja Kordysza z 1865 r.
- 337) Plan Kamieńca 1672 r.; plan 1693 r.; plan 1699 r.; Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 575.
- 338) Czyli wielka baterja św. Teresy, restaurowana w 1745—1746 r.—Plan Kamieńca z 1761 r., w zbiorach d-ra A. Czołowskiego; Relacja 1740, str. 374.
- 339) Baterja św. Marcina, restaurowana w 1745 r.—tenże plan; Fotografja Kordysza z 1865 r.
- 340) Dolna baterja św. Jana, restaurowana w 1716 r., — tenże plan.
- 341) Rewizja m. Kamieńca 1700 r., str. 576.
- 342) *ibid.*, str. 576—577.
- 343) Opisać podilskich zamków 1494 r. Zapysky Naukow. tow. im. Szewczenka t. VII, str. 13.
- 344) Regestr wszego budowania wokrag i zewnątrz zamku kamienieckiego z 1544 r. „Przeгляд Bibliograficzno-archeologiczny“ t. III, 1882, str. 15—16.
- 345) Brona u mostu, *ibid.* str. 15.
- 346) Plan połowy XVIII w.
- 347) Opyś 1494 r., str. 11—13.
- 348) Regestr 1544 r., str. 12—27.
- 349) Przez Stefana Makowieckiego.—Akta Makowieckich ks. II, str. 450.
- 350) Inwentarz budynków rządowych 1854 r.
- 351) *ibid.*
- 352) Ukaz Rz.-kat. Konsystorza 1844 r.
- 353) Plan Kamieńca 1672 r.
- 354) Galerji podziemnej. Plan połowy XVIII w.

- 355) Marczyński I, str. 193.
356) Regestr 1544 r., str. 18.
357) *ibid.*, str. 17, 26.
358) *ibid.*, str. 15, 16. W XVIII w. zwana „burgrabską”.—Plan połowy XVIII w.
359) Brama zamkowa stara.—Regestr 1544 r., str. 17.
360) W połowie XVIII w. zwana Podzamkową.—Plan połowy XVIII w.
361) Fotografja Kordysza 1865 r.
362) Druga fotografja Kordysza z tegoż czasu.
363) Akta budowniczego wydziału 1876 r., w archiw. pod. rządu gub.
364) Regestr 1544 r., str. 15; w XVIII w. zwana Smotrycką,—plan połowy XVIII w.
365) Regestr 1544 r., str. 15.
366) *ibid.*, str. 15.
367) Plan połowy XVIII w.
368) Marczyński go widział.
369) Plan 1672; plan 1693 r.
370) Regestr 1544 r., str. 14, 23—24.
371) *ibid.*, str. 20—22.
372) *ibid.*, str. 22.
373) Przedziecki I, str. 191.
374) Relacja 1740 r., str. 374; Plan połowy XVIII w.
375) Regestr 1544 r., str. 14. W XVIII w. zwana Sądową,—plan połowy XVIII w.
376) *Ibid.*, str. 13; w XVIII w. zwano ją Korabiowską, tenże plan.
377) Bateria św. Urszuli,—plan połowy XVIII w.; Relacje 1740 r., str. 373; plan 1761 r.
378) Obok niej przypuszczalnie znajdowała się cerkiew grecka, w której co tygodnia odprawiano nabożeństwo po rusku, lub greku.—Opyś 1494 r., str. 11. Petrusiewicz cytuje list królewski z archiwum lwowskiej kapituły o tem, że cerkiew Pokrowską drewnianą w zamku pozwolono rozebrać i nową murowaną wybudować.—Swodnaja Halicko ruskaja letopys s 1600 do 1700 r. Lwów 1874 r., str. 618.
379) Regestr 1544 r., str. 13; w XVIII w. zwano tę basztę „Szlachecką”,—plan połowy XVIII w.
380) *ibid.*, str. 12—13, 19—20.
381) *Gesta pontificum romanorum etc. vol. III, Venetiis 1688, pag. 739—740.*
382) Plan Kamieńca 1633 r.; plan 1672 r.
383) Ukazatel k izdanijam wremiennoj komisii dla razbora drewnich aktow. T. II. Imiena geograficzeskija. Kijew 1883, str. 291.
384) Trudy podolskaho jeparch. istoriko-statisticzeskaho komi-tieta, zes. VII, str. 106—107.
385) Notatki Kordysza, str. 17.

- 386) Karawan-saraj, po turecku—skład towarów.
- 387) Trudy, zesz. VII, str. 104.
- 388) O młynach tych toczył się proces hr. Morkowowa z miastem. Miasto miało zapis trzeciej części dochodów, uczyniony przez Krzysztofowicza. W 1817 r. senat przyznał młyn własnością hr. Morkowa, a miastu kazał spłacić 7,313 zł. pol. i 2 gr. Akta o oddaniu hr. Morkowowi młynów karwasarskich z 1816 r., w archiwum autora.
- 389) Zbiór historyczny przywilejów m. Kamieńca, str. 3.
- 390) Przeddzieki I, str. 157.
- 391) D-r Antoni J. Do dziejów Kamieńca, str. 536—538.
- 392) Doronowicz. Istoriczeskij oczerk predhradija Kamienca-Pod. Russkich Folwarok. Kamieniec-Pod. 1883, str. 13.
- 393) Trudy, zesz. VII, str. 96.
- 394) *ibid.*
- 395) Ukazatel. T. II. Imiena gieograficzeskija, str. 291.
- 396) Trudy, zesz. VII, str. 85.
- 397) *ibid.*
- 398) „Kłosy“ t. XXVII, 1878, str. 117.
- 399) *ibid.*, str. 117.
- 400) Simaszkievicz. Rimskoje katoliczestwo, str. 425.
- 401) Trudy, zesz. VII, str. 55.
- 402) Wizyta biskupa Mackiewicza 1819 r., str. 68.
- 403) *ibid.*, str. 68—69.
- 404) Akta kamien. zarządu miejskiego 1847 r.
- 405) Kostienieckij. Nowyj most w gorodie Kamieniec-Podolskie. Kam. Pod. 1874 r.
-

Topografja miasta.

Miasto gubernjalne Kamieniec Podolski nad rzeczką Smotryczem, dopływem Dniestru, leży pod $48^{\circ} 40'$ szer. pół. i pod $26^{\circ} 34'$ dług. wsch. od Grynicza (czyli $44^{\circ} 14'$ — od Pulkowa).

Najbliższe od Kamieńca stacje kolejowe są: Larga—odnogi Mohylów—Nowosielica o 35 w., i Płoskirów—odnogi Zmierzynka—Wołoczyska kolei południowo-zachodnich—o 93 wiorst. Prócz tego dojeżdżać można do stacji Husiatyn o 52 w., Skala—34 w. i Iwanie-Puste—40 w. kolei austriackiej.

Kamieniec dzieli się na pięć części: centrum—właściwie stare miasto, na wyspie otoczonej rzeczką, wokół, na przeciwnych brzegach: na zachód—Polskie Folwarki, na południe—Ruskie Folwarki, a na wschód Nowy Plan, połączony Nowym mostem z centrum miasta. W stronie północno-zachodniej znajduje się zamek, dawna warownia polska, złączony mostem z miastem w miejscu połączenia się dwu odnóg rzecznych, a dalej — w. Podzamecze; u stóp zaś zamku z lewej strony — m. Karwasary, a z prawej — Wydrówka. Trzy ostatnie należą do powiatu. Za Nowym Planem znajdują się futory i przedmieścia: Muksze, Boryszkowiecka i Kitajgrodzka.

Rzeczka Smotrycz, okrążając miasto, żłobi skały do głębokości 35 metr., obnażając pokłady górnosyluryjskie, przechodzące w dewońskie. Wyżej zaś na Nowym Planie ukazują się ponad nimi jeszcze pokłady miocenowe, oraz dyluwjalne—glina i piaski z kamieniami.

Statystyka i informacje.

Według urzędowych źródeł Kamieniec w d. 1 stycznia 1913 r. liczył (w śródmieściu, Nowym Planie, Polskich i Ruskich Folwarkach) razem 49,250 mieszkańców, z tych 23,802 mężczyzn i 25,446 kobiet; katolików 8113, z nich 3,960 mężczyzn i 4,153 kobiet (według zaś wiadomości kościelnych w tej chwili, prócz Białonówki, jest ich więcej nad 8,500); prawosławnych 17,274, z nich 8,306 mężczyzn i 8,968 kobiet; żydów 23,430, z nich 11,311 mężczyzn i 12,119 kobiet ¹⁾.

Moralność ludności miasta Kamieńca w 1908 r. w cyfrach wyraziła się jak następuje: ²⁾ analfabetów liczono przypuszczalnie 10,000 osób, przeważnie chrześcijan. Mieszkańcy Kamieńca w ciągu roku wypili 17,000 wiader wódki za 146,000 rs. Skutki ciemnoty i pijaństwa za cały rok są następujące: u sędziego śledczego było w badaniu 211, a u sędziów pokoju — 2,076 spraw kryminalnych. Ilość oskarżonych i badanych wynosiła 3,500 osób, z nich około 500 osób skazano na więzienie i do aresztu. Włóczęgów 1 ³⁾, bezdomnych 3, żebra-

¹⁾ W końcu XVIII w. w Kamieńcu śródmieściu, Folwarkach, Białonówce i futorach liczono do 4.000 mieszkańców.

²⁾ Materiały i ankiety dotyczące tej kwestji zebrane przez autora przechowują się w jego archiwum.

³⁾ Prócz 6 spraw u sędziego śledczego.

ków 60, pijaków 30, karciarzy 30 (obie rubryki—z klasy urzędników) i samobójstw 10. Co do stosunków małżeńskich to w ciągu roku ślubów zawarto 265, rozwodów uzyskano 22, nieprawych dzieci urodziło się 93. Dzieciobójstwa zanotowano 13 wypadków. Zapisało się do szpitali i otrzymywało poradę w ambulatorjum chorych na syfilis 459 i chorych na inne weneryczne choroby 428, do prywatnych lekarzy zwracało się chorych na syfilis 174 i na inne choroby weneryczne 279. W szpitalach większość stanowili kobiety i wojskowi, a u prywatnych lekarzy — urzędnicy. Co do narodowości, to wszystkie te choroby dotyczą ludności chrześcijańskiej. Prostytutek zarejestrowano 33 i trzy razy więcej było nie zarejestrowanych. Rekrutują się one ze służby i ludu. Największy popyt mają one wśród klasy urzędniczej, oraz wśród uczącej się w średnich zakładach naukowych młodzieży.

Obszar ziem miejskich wynosi 29 w. kw.¹⁾.

Według opodatkowania państwowego nieruchomość miejska oszacowana w 1912 r. na 9,179,567 rs., a niezabudowane grunta na 493,101 rs.

Samorząd miejski wprowadzono tu w czerwcu r. 1878. W r. 1913 budżet miejski przedstawiał się tak: dochodów było 467,056 rs., wydatków 467,056 rs. Niedobór podatkowy wynosił w d. 1 stycznia 1913 r. 61,186 rs. 8 k. Kapitał miejski 14,736 rs. 35 k. i długi miasta 498,943 rs. 56 k. Rada miejska składa się z 9 katolików, 14 prawosławnych i 2 ewangelików, zarząd — 2 prawosławnych, 1 katolik.

Właściciele domów obecnie jest 2,277, z tego w śródmieściu—720, na Nowym Planie—468 (budynków miejskich 29), na Polskich Folwarkach—429, na Ruskich Folwarkach—256, Białanowce—169, na Mukszy Boryszkowieckiej—93, Mukszy Kitajgrodzkiej—61 i na futorach—20. Budynków w d. 1 stycznia 1910 r. było 3,300 murowanych i 2,700 drewnianych. Z nich: cerkwi 18, kościołów katolickich 4 (i kaplica na cmentarzu), ewangelicki—1, bożnie żydowskich—28 murowanych i 3 dre-

¹⁾ Miasto od r. 1537 prowadzi proces z właścicielami wsi sąsiednich o granice gruntów, od początku XIX w.— z posiadaczami futorów na gruntach miejskich, o których niewiadomo, jaką drogą były nabyte.

wniane, domów mieszkalnych murowanych—1,640 i drewnianych—775 ¹⁾).

Sklepów i magazynów mamy obecnie 1,363 ²⁾).

Najokazalsze sklepy i magazyny:

kolonjalno-spożywcze: Towarzystwa spożywczego (od 1898 r.), stowarzyszenia pracowników rolnych (od 1908 r.), Żurawlowej, „Gniewań“ Pistraka;

towary łokciowe: „Moskiewski magazyn“ (Gotesmana i Sztekelisa), Rapoporta, Manulisa i Szrojta;

galanterja: „Magazyn Słowiański“, magazyn żytomierskich rękawiczek, Baby, Urmana, Mowermana i „Marya“;

konfeksja męska: Guta, Piotrowskiego;

magazyny kapeluszy damskich: Rakowskiej, Droszcz;

obuwie: Kuka, Brize, Gitlera;

maszyny: Singera (do szycia), Wajnbauma, Łukaczera i skład syndykatu rolniczego (rolnicze);

materiały piśmienne: Wargaftiga, Łachmanowicza i w księgarni polskiej Winarskiego;

skład przyborów fotograficznych: Awerbucha, Prusinowskiej;

i jubilerski — Nowakowskiego — wszystkie w mieście.

Fabryk w d. 1 stycznia 1913 r. — 28, świec łożowych—2, octu—1, gilz—4, waty—2, browarów—2 ³⁾), odlewnie i warsztaty mechaniczne—2, cegielnia—1, zakładów sztucznych wód mineralnych—6 i powozów—6. Pracowników w tych wszystkich fabrykach i zakładach—200.

Jarmarki odbywają się dwa razy do roku: 7 lipca (24 czerwca), na św. Jana i 14 (1) października. Targi odbywają

¹⁾ W 1517 r. w mieście było 645 domów. Po odebraniu Kamieńca od Turków w 1700 r. w mieście było 48 kamienie, 123 domów i 167 placów pustych. W końcu XVIII w. wszystkich domów było 564, z nich w śródmieściu—285, na Polskich Folwarkach—97, na Ruskich—69, Białanówce—41 i na futorach—72.

²⁾ W 1565 r. w mieście było kramnic 29, sukiennic (lepsze sukna)—9, gorsze sukno sprzedawano w 14 sukiennicach, jatek rzeźniczych — 9; w r. 1570 kramnic — 31, sukiennic — 5 i jatek rzeźniczych — 9. W r. 1700 były 174 sklepy, i to puste.

³⁾ Pierwszy browar dziś należący do E. Juninowej otwarto w 1872 r.

się we czwartki i niedziele na dole — na ulicy Ruskiej, na ulicy Rzeźnickiej, w rynku koło bramy Batorego i na Nowym Planie.

Szpitalów ¹⁾ obecnie jest sześć: ziemski, żydowski, wojskowy, seminarjum duchownego, żeńskiej i męskiej szkoły duchownej (trzy ostatnie utrzymywane są kosztem duchowieństwa prawosławnego) i ambulatorjum Towarzystwa „Czełowiekolubiwego“ (od 1884 r.). Prócz tego są: laboratorjum sanitarno-analityczne (od 1896 r.) i instytut szczepienia ospy (od 1887 r.) tegoż T-wa i wodolecznica prywatna. Ochronki dwie: gubernjalnego Towarzystwa opieki nad ochronkami i Katolickiego Towarzystwa Dobroczynności ²⁾.

Lekarzy obecnie praktykuje—36. Aptek—4 ³⁾, prywatne: Chomskiego, Goldsztejna w mieście, Sadkowskiego na Polskich Folwarkach i jedna na Nowym Planie i dwie rządowe—w szpitalu ziemskim i T-wa „Czełowiekolubiwego“. Składów aptecznych—5: Chomskiego, Szrągi i Goldsztejna w mieście, jeden na Polskich Folwarkach i jeden na Nowym Planie.

Instytucje dobroczynne: Komitet opieki nad ubogimi Cesarskiego „Czełowiekolubiwego“ T-wa (od 1884 r.), T-wo wspomaganie ubogich (od 1872 r.), Bractwo św. Jana Chrzciciela (od 1864 r.), Kolonja poprawcza dla nieletnich (od 1896 r.), T-wo pomocy niezamożnej uczącej się młodzieży w gimnazjum męskim i żeńskim (od 1880 r.), także młodzieży kamienieckiej szkoły miejskiej (od 1902 r.), Bractwo św. Jana Bohosłowa w seminarjum (od 1881 r.), Wydział T-wa Czerwonego Krzyża (od 1878 r.), Kamienieckie stowarzyszenie siostr miłosierdzia (od 1891 r.) i Kat. T-wo Dobroczynności (od 1907 r.).

¹⁾ W XVIII w. w Kamieńcu były dwa szpitale: ormiański i św. Łazarza; w końcu XVIII w.—jeden, należący do kapituły kamienieckiej z przytułkiem, a w początku XIX w.—jeden—opieki publicznej, obecnie pod zarządem ziemstwa.

²⁾ Była jeszcze trzecia ochronka hr. Starzyńskiej obecnie zamknięta.

³⁾ W drugiej połowie XVIII w. w Kamieńcu były dwie apteki: ks. ks. jezuitów i dominikanów. W r. 1767 uzyskał przywilej na otwarcie apteki Paweł Leńkiewicz, a w r. 1790—Grzegorz Czajkowski. Do 1831 r. były dwie apteki, jedna spadkobierców Farenholca, druga—opieki publicznej—rządowa i w tymże roku otwarta została druga prywatna—Krynickiego.

Zakładów naukowych obecnie mamy 21, kształcących 2,380 chłopców i 1,718 dziewcząt. Z zakładów naukowych istnieją: klasyczne gimnazjum męskie (od 1833 r.), dwa żeńskie Maryjskie (od 1867 r.) i Sławutyńskiej (od 1901 r.), techniczna szkoła męska (350 ucz.), szkoła średnia komercyjna d-ra Mazinga, muzyczna szkoła p. Hanickiego, prawosławne seminarjum duchowne (od 1798 r.), szkoła duchowna męska (od 1818 r.), szkoła duchowna żeńska (od 1864 r.), szkoła miejska dwuklasowa (od 1869 r.), szkoła felczersko-akuszerska (od 1906 r.), przytułek rzemieślniczy bractwa św. Jana (40 chl. i 40 dziewcz.), szkoła żydowska i 8 szkólek miejskich jednoklasowych. W końcu 1908 r. otwarto szkołę handlową.

Muzeum Podolskiego Cerkiewnego Towarzystwa Historyczno-Archeologicznego. Archiwa¹⁾: rządu gubernjalnego, izby skarbowej, sądu okręgowego, gubernjalnego zarządu ziemskiego (włączono doń archiwum byłej opieki publicznej), zarządu miejskiego i zgromadzenia szlachty.

Biblioteki rosyjskie: publiczna i „eparchjalna“. Prywatne polskie: hr. Duninów-Borkowskich i straży ochotniczej. Czytelnia polska z wypożyczalnią książek (plac Mikołajowski d. Chorbkowskich).

Teatry: miejski i w domu imienia Puszkina.

Kluby: miejski, szlachecki i żydowski.

Drukarni—5: rządu gubernjalnego (od 1807 r.), bractwa św. Trójcy (nabyta od Kirżackiego), Wajnbauma, Byeńskiego, Fitermana i Kenigsbergera i Kliger, drukują one i po polsku.

Zakładów fotograficznych 6: Kodeszowej, Strutyńskiego i „Ruska“.

Księgarni—4²⁾: Goldenberga, Lachmanowicza i polska Winarskiego.

Prasa urzędowa: „Podolskija Gubernskija Wiedomości“ wychodzą od 1838 r. i „Prawosławnaja Podolia“, na miej-

¹⁾ Wszystkie archiwa z czasów polskich wywieziono w r 1845—6 do Kijowa, pozostałe—są od czasów przyłączenia do Rosji.

²⁾ Pierwsza księgarnia w Kamieńcu była Pfaffa w 1807 r., potem w pierwszej połowie XIX w. była tu księgarnia Kocipińskiego, potem czas krótki—filja Orgelbranda. Od 1858 do 1863 r. miał księgarnię A. Kallenbach. Pierwszą rosyjską otwarto w r. 1865 z zapomogą rządową.

scu „Pod. Jeparchialnych Wiedomostiej“, które wychodzą od 1862 r. Gazety: „Podolia“ wychodzi trzy razy na tydzień i „Podolskija Izwiestija“ i „Podolanin“ — codzienne i „Ekonomiezskaja Żiżn Podolii“ dwutygodnik ziemski, wszystkie po rosyjsku.

Banki: państwowy (od 1865 r.), włościański (od 1883 r.), zjednoczony, dwa towarzystwa wzajemnego kredytu i ruski handlowo-przemysłowy.

Kantory bankierskie: Szmidta, Kohena, Fryda, Helmana i Rabinowicza.

Urzędy: rząd gubernjalny (od 1796 r.), kancelarja gubernatora (od 1795 r.), kancelarja do spraw włościańskich (od 1861 r.), także — miejskich (od 1870 r.), także powinności wojskowej (od 1874 r.) — w mieście, gubernjalne zgromadzenie szlachty (od 1796 r.), opieka szlachecka (od 1796 r.) — na Nowym Planie, gubernjalny komitet statystyczny — w mieście, gubernjalny zarząd spraw ziemskich (od 1904 r.), gubernjalny zarząd ochrony lasów — na Nowym Planie, biuro poczty, telegrafu i telefonów — w mieście, izba skarbowa (od 1796 r.), izba obrachunkowa (od 1866 r.) — na Nowym Planie, kasa gubernjalna — w mieście, gubernjalny zarząd akcyzy (od 1863 r.), inspektorat fabryczny (w Kamieńcu od 1902 r., a od 1897 do tego czasu był w Winnicy) — na Nowym Planie, sąd Okręgowy (od 1880 r.) — w mieście, Zjazd sędziów pokoju i sędziowie pokoju 1, 2, 3-go cyrkulów (wprow. w 1864 r.) — na Polskich Folwarkach, dyrekcja (od 1900 r.) i inspektorat (od 1869 r.) szkół ludowych — na Nowym Planie, policja miejska (w 1800 r.) naznaczony był policmajster, a w 1803 r. zatwierdzony etat policji miejskiej) i cyrkule 1 i 2-gi — w mieście, 3-ci — na Nowym Planie, „duma“ i „uprawa“ stanowiące zarząd miejski i sąd opiekuńczy (wprow. w 1878 r.) — na Nowym Planie, prawosławny konsystorz duchowny — w mieście, sztab 47 Ukraińskiego pułku piechoty, i pułku kozaków — na Polskich Folwarkach, naczelnik wojskowy, zarząd policji powiatowej — w mieście.

Instytucje społeczne: misjonarskie prawosławne bractwo św. Trójcy (od 1900 r.) — w mieście (klasztor Troicki). T-wo „Proświta“ (od 1900 r.) — na Nowym Planie (plac Targowy, d. Helfmana), kobiece kółko „Praca“ (zorganizowane

w 1907 r.) — w mieście (ul. Spadzista, d. b. ks. Chilkowej), stowarzyszenie oficjalistów „Dobrodietel“ (od 1880 r.) — w mieście (w rynku), towarzystwo lekarzy podolskich (od 1859 r.), T-wo Historyczno-archeologiczne — w mieście (ul. Dworiańska domy po-dominikańskie), T-wo sztuk pięknych i literatury, wydział związku narodu rosyjskiego (na Polskich Folwarkach), wydział związku robotników rosyjskich (w mieście), T-wo opieki nad zwierzętami, syndykat rolniczy (plac Mikołajowski, d. Chorbkowskich)

Kantory transportowe: południowo-zachodnich kolei — w mieście (ul. Długa d. Fryda) i „Rosyjskiego T-wa“.

Straż ogniowa miejska pod przewodnictwem brandmajstra, pracowników 35, koni 30; część znajduje się na Nowym Planie, a część w mieście. Straż ochotnicza (zorganizowana w 1896 r.), zarząd i tabor też w mieście (plac Mikołajowski).

Hotele ¹⁾ dwa pierwszorzędne: „Grand-Hôtel“ i „Bellevue“ (ceny Nr. od 1 rs. 50 k. do 4 rs.), „Bristol“ i „Metropol“—drugorzędne (cena Nr. od 60 k. do 3 rs.) i 18 zajazdów (od 30 k. za Nr.) — wszystkie przy ul. Troickiej i Pocztovej.

Restauracje dwie w „Grand-Hôtelu“, druga w „Bellevue“, obiady można dostać w kuchni T-wa Dobroczynności (plac Gimnazjalny) i w restauracji stowarzyszenia officjantów (ul. Pocztowa).

Cukiernie: Balickiego i Klucznikowa (ul. Troicka) i Komnackiej na Szarlotce.

Fryzjer Piotrowski w rynku.

Łaźnia Łozińskiego na Polskich Folwarkach, prócz tego są łaźnie żydowskie na dołach.

Abonentów telefonowych ²⁾ w mieście 140.

¹⁾ W pierwszej połowie XIX w. w Kamieńcu były cztery zajazdy Strzelbickiego (na rogu Żuławlówki d. Lerner), Radziejowskiego (d. Moroza, w rynku), Rostkowskiego (ul. Troicka, d. Srebnika) i Sardego (Troicki zauł., d. Wajnbauma).

²⁾ Telefony zaprowadzono w mieście w 1890 r.

ILUSTRACJE.

1) Karta tytułowa przedstawia widok zamku kamienieckiego od strony północnej z herbami Kamieńca (św. Jerzy) i Podola (słońce). Rysunek Tadeusza Dmochowskiego.

2) Plan Kamieńca z r. 1633 (przed tekstem).

3) Plan Kamieńca z r. 1672.

4) Widok Kamieńca z początku XIX wieku.

5) Widok ogólny Kamieńca: Strona północna miasta (widok od Ruskich folwarków).

6) Widok ogólny Kamieńca: Północna strona miasta.

7) Widok na miasto z zamku.

8) Zamek: Strona południowa.

9) Brama Stanisława Augusta.

10) Rуска brama.

11) Brama Batorego.

12) Polska brama.

13) Baszta w ruskiej bramie.

14) Ganek komendantury.

15) Widok katedry z minaretem.

16) Kościół katedralny: strona południowa.

17) Kościół katedralny od strony „Rynku polskiego“.

18) Kościół po-Trzynitarski.

19) Kościół Karmelicki pod wezw. N. P. Maryi.

20 i 21) Dwa widoki kościoła po-Dominikańskiego.

22) Główny ołtarz w kościele katedralnym.

- 23) Ambona turecka w kościele po-Dominikańskim.
- 24) Bramka katedralna.
- 25) Dom Halila-baszy.
- 26) Kościół ormiański.
- 27) Dzwonnica kościoła ormiańskiego.
- 28) Cerkiew św. Trójcy.
- 29) Cerkiew drewniana na Karwasarach.
- 30) Ratusz.
- 31) Kamienica Szadbejów w rynku.
- 32) Pałac ks. ks. Czartoryskich.
- 33) Kościół Franciszkański przed 1865 r.
- 34) Ozdoba z kominka w pałacu ks. ks. Czartoryskich.
- 35) Figura Matki Boskiej z minaretu.

Wszystkie ilustracje ze zbiorów autora.

Cmentarze Kamienieckie.¹⁾

(Przyczynki do genealogji obywatelstwa kamienieckiego).

(Dalszy ciąg).

Rodowód Kiszków Szydelskich. Ignacy (syn Remigjana) miał syna Adama, ten miał syna Sebastjana strażnika kowieńskiego, ten ostatni miał syna Adama-Wawrzyńca o którym mowa. Adam-Wawrzyniec, sekretarz podolskiego głównego sądu, w 1812 r. tytularny sowiec, ożeniony z Antonią z Makowskich (o której wyżej już cytowałem napis), miał synów Wincentego i Romualda. Wincenty był asesorem kamienieckiego powiatowego sądu²⁾, miał częśćkę w laticzowskim pow., umarł w r. 1839. Romuald służył do 1834 r. w wojsku, a potem był tłumaczem w podolskim szlacheckim zgromadzeniu³⁾, ożeniony był z Zofją z Czyżowskich, miał synów Adama-Kandyda, urodz. w 1847, i Włodzimierza-Hugo, urodz. w 1850 r. Romuald zmarł w 1854 r. Wincenty miał dzieci Juljana i Kajetana-Romualda³⁾.

¹⁾ Patrz „Litwa i Ruś“ rok 1912.

²⁾ Akta rodziny Szydelskich w arch. pod. szlach. zgrom. str. 2.

³⁾ Akta rodziny Szydelskich w arch. pod. szlach. zgrom. str. 9—14.

W lewej że ścianie na tablicy napis: „D. O. M. Tu spoczywają zwłoki ś. p. szl. Michała Łukasiewicza, który przeżywszy lat 32, dnia 17 m-ca maja 1813 r. zmarł, przychodniów uprasza o pobożne westchnienie“. Łukasiewiczze — kupcy ormianie.

Dalej — „D. O. M. Tu leży ś. p. ciało urodzonego Józefa Asłanowicza, który przeżył lat 49 y m. 9, a zakonczywszy życie swoje d. 25 febr. 1815 r. prosi o pobożne westchnienie“.

O Asłanowiczach ob. wyżej.

Jeszcze dalej — tablica z napisem następującym: „D. O. M. Tu odpoczywają zwłoki ś. p. urodz. Bazylego Kuhajewskiego . . . g: u. który przeżywszy lat 44 przeniósł się do wieczności d. 22 marca 1819 r. przychodniów prosi modlitwy do Boga“.

Z tyłu kaplicy z prawej strony na blasze napis: „D. O. M.

Mąż wieczny wielce chwalon będzie (Proverb. XXIII).

Nieśmiertelna jest pamiątka jego (Sap. IV).

Dobrych bowiem prac chwalebnych pożytek (Sap. III).

Mąż co służył ludzkości Boską chwałą mnożył.

Pod tym co wzniosł przybytkiem głowę swą położył.

Kto zwiedzi dom śmierci przejęty zdumieniem

Uczci pamięć cnot jego pobożnym westchnieniem.

Tu spoczywają zwłoki ś. p. J. W. Wawrzyńca Marczyńskiego, Vice-officjała wizytatora klasztorów, Prałata, Kantora Kamienieckiej Katedry“. Żył lat 66, zmarł w 1845 r.

Tablica nie bardzo czytelna wskazuje miejsce spoczynku znanego historjografa Podola, ks. Wawrzyńca Marczyńskiego. Urodził się on w 1779 r. Podróżował w młodym wieku, następnie był guwernerem dzieci Peszyńskiego, marszałka szlachty podolskiej. Do stanu duchownego wstąpił w 1814 r.; kursa teologiczne słuchał w Wilnie, kończąc je ze stopniem doktora teologii. Od 1820 r. był kapelanem kamienieckiej szkoły powiatowej, potem był do śmierci na probostwie Czarnokosinieckim. Był członkiem Warszawskiego Towarzystwa naukowego. Podajemy spis prac jego drukiem ogłoszonych: 1) Monnalik historyczny, zawierający ważniejsze wypadki, poczynszy od początku świata, aż do pokoju

paryskiego, d. 14 maja 1814 r. zawartego. Wrocław, 1815, 8°, 124 str. (inne edycje w Berdyczowie 1816 i we Wrocławiu), 2) Podróże z części Rosji do Niemiec, Francji i Hiszpanji w latach 1810 i 1811 odbyte, a do terazniejszych odmian zastosowane przez . . . Berdyczów, 1816, 8°, 136 str., 3) Dzieje od stworzenia świata, aż do r. 1816, czyli rys historii powszechnej wszystkich narodów chronologicznie ułożony, z przydatkiem wynalazków uczonych ludzi i opisaniem dokładnem batalij w ostatniej epoce zaszłych. Poczajów, 1817, 8°, 214 str. 4) Wybór różnych gatunków poezji t. j. Bajek, Satyr, Sielanek, Tragedji, Komedji, Psalmów Dawida, Pieśni, Elegji, Epigramatów i Nagrobków, przez . . . Wilno, 1818, 8°, 157 str. i 5) Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernji podolskiej, w 3 tomach, Wilno 1820—22. K. Estreicher powiada, że to ostatnie dzieło ułożył wspólnie z Juljanem Kowalewskim ¹⁾, nauczycielem szkoły międzybóskiej ²⁾.

Z prawej strony ogrójca wmurowana tablica z napisem: „Honorata z Milewskich Michałowska † 1861 r.“.

Niżej — „X. Jan Niemyski, Wikaryusz katedry kamienieckiej † 21 grudnia 1861 r.“.

a) *Pierwsza dzielnica cmentarza zajmuje południowo-wschodni róg do alei.* W samym kącie pogrzebani są zakonni i księża.

Wyliczymy groby zakonników i zakonnic w chronologicznym porządku:

„Zakonnica wizytka Marya-Wiktorja Żmijewska, przeżyła lat 77, † 25 grudnia 1833 r.“

Pomnik, na jednej stronie którego napis: „X. Gracyan Gieciewicz, karmelita bosy, kaznodzieja, żył lat 33, † 19 lutego 1845 r.“, a na drugiej — „X. Stanisław Czapkowski, karmelita bosy, przeor klasztoru kamienieckiego, żył lat 49, † 11 września 1849 r.“.

Dalej na płytach czytamy:

„X. Hipolit Konlejska, karmelita dawnej reguły, urodzony w 1771, † 13 maja 1856 r.“

1) Biblijografia polska XIX w. t. II, str. 452.

2) Na Podolu, w pow. latyczowskim.

„Anna Źmijowska zakonu św. Dominika, żyła lat 65.
† 27 kwietnia 1857 r.“

„X. Hilarion Jamont, przeor klasztoru X. X. karmelitów, żył lat 56, † 14 września 1858 r.“

„Marya-Kazimiera Szadurska nowicyi zakonu Nawiedzenia Najśw. Panny Maryi, żyła lat 51, † 20 marca 1859r.“¹⁾

„Wincenta-Stanisława Lecolier p. Wizytka, żyła lat 52,
† 5 czerwca 1860 r.“

„Bronisława-Józefa Szadurska, zakonnica wizytka, żyła lat 56, † 7 stycznia 1861 r.“

„Telesfor Reutt, przeor w. w. l. l. Karmelitów, przeżył lat 63, † 16 kwietnia 1861 r.“²⁾

„Emilia Aleksandra Kątska, wizytka, żyła lat 79, † 25 marca 1862 r.“³⁾

„Joanna Scholastyka Kudrewicz, wizytka, żyła lat 68,
† 28 kwietnia 1864 r.“

„Marya Augustyna Czyżewska, wizytka, przeżyła lat 62, † 31 marca 1864 r.“

„Zuzanna Rysińska, przeżywszy u p. p. Wizytek 41,
umarła 27 stycznia 1867 r.“

„Ks. Karmelita Feliks Rumszewicz, † 12/24 czerwca 1875 r.“⁴⁾

Wynotujemy groby księży świeckich w chronologicznym porządku:

Pomnik — „Franciszek Zambrzycki Romano Catolici diocesani seminarii per annos quindecim regenti † 4 iunii 1842.“

Ks. Franciszek Zambrzyki, regens seminarjum kamiecnieckiego, znany kaznodzieja⁵⁾. Ogłosił drukiem: 1) „Kazania na egzekwiach ś. p. biskupa kijowsko-czernichowskiego Tom. Ujeyskiego miane r. 1825 miesiąca Junii 25 dnia. Wilno

1) Dwie siostry Szadurskie z Oswieja na Litwie.

2) Z Poznańskiego.

3) Z zamożnej rodziny, przez długie lata wzorowo pełniła obowiązki swego stanu.

4) Przed przeczytaniem tych kilkunastu płyt musiałem zczyścić z każdej grubą warstwę ziemi z mchem, tak pozarastały one w zaniechaniu.

5) „Ruś I zes., str. 81.

1825, 8°, 8 str. i 2) Przemowa miana w kościele katedralnym kamienieckim przez . . . K. Z M. z powodu mającej być rekoncyliacyi kaplicy Najświętszego Sakramentu w tymże kościele dnia 15 grudnia 1835 r. Wilno 8°, 8 str. ¹⁾).

Płyta z napisem: „Jakób Giercza, alumn sem. kamienieckiego, przeżył lat 22, † 2 stycznia 1846 r.“

Także — „Deodat Torosiewicz, prałat katedry kamienieckiej, żył lat 78, † 13 lipca 1848.“

Torosiewicze — ormianie.

Także — „X. Franciszek Adamowicz † 20 lipca 1848 r.“

Także — „X. Maciej Budzyński, pleban Ładyżyński ²⁾).
† 16 czerwca 1857 r.“

Ogromny sarkofag roboty Z. Stehlika z napisem: „Paulus Budzyński, prael. cust. cath. camen. vicar. capit. sede vac. nat. a. 1791 d. 15 m. ian. obiit an. 1858 d. 12 nov.“

Ks. Paweł Budzyński prałat kustosz katedralny zostawił sumę na odnowienie kaplicy Prz. Sakramentu.

Na pomniku napis: „X. Wojciech Miksiewicz proboszcz wprzód Wońkowiecki ³⁾), a później Czarno-Ostrowski ⁴⁾)
† 1 sierpnia 1858 r., żył lat 48.“

Na metalowym pomniku napis: „X. Wincenty Wnukowski, prałat żytomierski, żył lat 68, kapłaństwa 40 † 30 lipca 1862 r.“

Wincenty Wnukowski (urodz. w 1794 r.) kapelan klasztoru wizytek, przybył tu z niemi z Romanowa na Wołyniu Pobożny i uprzejmy, zjednał sobie wiele przyjaciół, udziela światła i życzliwe rady nie pragnąc żadnych honorów ⁵⁾). Wydał: 1) Nabożeństwo do Przenajświętszego Serca Jezusowego i do Najczystszej Serca Maryi Panny najukochańszej Matki naszej z przydaniem modlitw i litanji od ludu katolickiego używanych, zebrane i wydane nakładem . . . Wilno, 12° (dwie odmiany), i 2) Zbiór modlitw odpustowych z doda-

1) K. Estreicher Bibliografja polska XIX w. t. V. str. 238.

2) m. Ładyżyn w hajsyńskim pow. na Podolu.

3) m. Wońkowiec w uszyckim pow.

4) m. Czarny Ostrów w płoskirowskim pow.

5) „Przegląd Katolicki“ 1863, str. 444.

niem dziewięćdziesięciu jednej litanji ułożony p . . . Wilno, 1854, 4° (inne edycje 1856, 1861 i 1873 r.) ¹⁾.

Dalej na płycie czytamy napis: „X. Dyakon Antoni Uhrynowicz, żył lat 25 † 4 lipca 1863 r.“

Pomnik z napisem: „X. Antoni topolski, proboszcz parafii uszyckiej, przeżył lat 55, † 4 września 1864 r.“

Dalej — „Jan Nepomucen Wigura, ksiądz kanonik honoralny katedry kamienieckiej, ur. 4 maja 1795 r. † 4 maja 1866 r.“

Znany figlarz. Był przedtem na parafji w Międzyborzu na Podolu.

Dalej na pomniku następujący napis: „X. Antoni Jakubielski, prałat katedry kamienieckiej, doktor św. teologii, proboszcz ormiańskiego kościoła, przeżył lat 63, † 25 lipca 1871 r.“

„X. Kazimierz Hulanicki, proboszcz trynitarzkiego kościoła † 19 lipca 1874 r., żył lat 69.“

Fundator Macierzy Lwowskiej szkolnej.

I „Dziekan m. Kamieńca, kanonik Mikołaj Demkowicz-żył lat 55, † 17 września 1878 r.“

Przyczynił się do zamknięcia biskupstwa kamienieckiego. Prócz pomników zakonników i księży są tu jeszcze groby:

Orszuli Bogdanowej † 5 lutego 1801 r.

Macieja Słupeckiego profesora szkół kamienieckich † 16 kwietnia 1812 r., żył lat 32.

Małgorzaty z Kocubalskich, żyła lat 51 † 15 sierpnia 1814 roku.

Anieli z Kuszewskich Wilczewskiej skarbnikowej liwskiej, żyła lat 65, † 3 kwietnia 1818 r.

Kazimierza Kotwickiego członka magistratu kamienieckiego, żył lat 78, † 1819 r.“

Dalej czytamy na płycie napis następujący: „Skarb wielki dobra żona, szczęśliwy kto ją znajdzie, lecz jak wielka utrata! Przechodniu! Ten głaz u głowy szanownych zwłok wystawiony iest pamiątka Męża dla żony. Była zaś Maryanna

¹⁾ Estreicher. Biblijografja polska t. V., str. 124.

z Krlewskich Stupnicka profesorowa fizyki szkół kamienieckich.“

Dalej — „Hrabianka Idalia Sołtan, żyła lat 9, † 20 lipca 1836 r.“

Na pomniku napis: „Tu spoczywają zwłoki ś. p. Jaśnie Wielmożnej Karoliny z Obrębskich Szydłowskiej, starościny Bolesławskiej, żyła lat 71, † 11 sierpnia 1851 r.“

Obrębscy właściciele części wsi Zatucza w początku XIX w.

Dwa pomniki jeden obok drugiego Tytusa Leśniewicza † 31 marca 1852 r., i Wincentego Leśniewicza † 24 grudnia 1861 roku.

Wincenty i Tytus Leśniewiczowie synowie Nikodema Wincenty właściciel Wielkiej Mukszy w kamienieckim pow. był marszałkiem szlachty powiatu kamienieckiego.

Pomnik z granitu ma napis: „Mikołaj hr. Grocholski, syn wojewody braclawskiego, szambelan dw. J.J.M., kawaler wielu ord., służył krajowi jako mar. guber. i gubernator podolski, mąż prawy i pobożny syn gorliwy kościoła, um. 9 paźd. 1864 r., mając lat 83.“

Mikołaj hr. Grocholski, syn Marcina, wojewody braclawskiego, był marszałkiem gubernialnym, potem gubernatorem podolskim od 1823 do 1831 r.

Skromny pomnik wskazuje miejsce spoczynku doktora Wiktora Kluczewskiego † 25 marca 1867 r., mając lat 37.

Obok pod ogromną płytą spoczywają prochy Cypryana Tokarzewskiego-Karaszewicza, † 16 czerwca 1876 r., mając lat 62.

Doktor Cypryan-Ignacy Tokarzewski-Karaszewicz herbu Korczak ¹⁾ używał wziętości jako dobry lekarz.

Podaje rodowód Tokarzewskich-Karaszewiczów: Mikołaj stolnik przemyski miał syna Tomasza-Teodora, rotmistrza znaku pancernego. Tomasz-Teodor ²⁾ miał synów Jana i Stefana. Stefan miał synów Andrzeja, Bazylego i Michała, urodz.

¹⁾ Akta rodziny Tokarzewskich-Karaszewiczów w arch. pod. szlach. zgrom. str. 15.

²⁾ W 1703 r. nabył część miasteczka Żwancyka w uszyckim pow. na Podolu, od którego spadkobierców tu część nabył w 1785 r. Kazimierz Łapiński, podkomorzy podolski.

w 1752 r. Andrzej miał synów Stefana, urodz. w 1767 r. i Marcina urodz. w 1788 r. Michał miał syna Piotra, urodz. w 1779 r., parocha jeometrę nadwornego ¹⁾ którego miał dzieci Pawła-Apollona, Fleonta, Jewgrata i Kapitona). Stefan miał syna Cypryana Innocentego o którym mówiłem, właściciela wsi Szczerbowiec w uszyckim pow., ożenionego z Iżycką z której miał synów Zbigniewa-Antoniego i Stefana ²⁾).

b) *W drugiej dzielnicy otaczającej kaplicę.*

Obok kaplicy mały pomnik z napisem: „Piotr Gosławski, żył lat 21 † 5 maja 1814 r.“

Może to brat Maurycego znanego poety.

Z prawej strony kaplicy na pomniku czytamy: „J. W. J. X. Wawrzyniec Barszczewski kan. gre. kat. kamieniec-Orderu S-tej Anny 2-ej klas. kawaler komandor żył lat 54 † 22 sierpnia 1821 r.“

Za kaplicą pomnik uwieńczony chełmem ma wokrag napis: „Ignacy Gnarewski porucznik byłych wojsk Polskich. Boże! ten zmarły w domu Twym przebywał, u stołu Twego jadał, Ciebie wzywał, Na Twej litości polegał bezpieczny. Daj Duszy jego odpoczynek wieczny.“ Roku nie podano.

Z lewej strony przed kaplicą prosty obelisk z napisem: „Pamięć Wincentemu Rudlickiemu, Guberskiemu Geometrze, który lat 72 przeżywszy przeniósł się do wieczności dn. 21 czerwca 1827 r.“

Obok na pomniku napis: „Wojciech Dobrowolski, żył lat 72, † 1 stycznia 1830 r.“

Obok kaplicy z prawej strony dwa pomniki na jednym napis: „Ludwik Remer, żył lat 34 † 15 czerwca 1831 r.“, na drugim: „Emilia z Sadowskich Remerowa, żyła lat 22 † 9 kwietnia 1832 r.“ Jest to żona Ludwika.

Za kaplicą pomnik z napisem: „Szczepan Sławecki, so-wietnik Sądu Głównego Cywilnego Departamentu, radca ko-legialny, żył lat 70, † 6 czerwca 1832 r.“

Z prawej strony kaplicy pomnik z napisem: „Xawery

¹⁾ Protojerej czyli dziekan prawosławny w Zozulincach na Wołyniu.

²⁾ Akta rodziny Tokarzewskich-Karaszewiczów w arch. podolskiem szlach. zgrom. str. 1—129.

Scibor Marchocki, major wojsk polskich, urodzony 1767
† 8 kwietnia 1833 r.“

Xawery Scibor Marchocki, właściciel wsi Tarasówki
w kamienieckim pow.

Obok kaplicy z prawej strony pomnik z napisami na
blasze: „Josephi Korzeniowski philosophiae artiumque libe-
ralium doctoris Rectoris Scholae Camenecensis Podoliae“ da-
lej niewyraźnie.

Józef Korzeniowski, rektor szkół kamienieckich w po-
czątku XIX w.

Tuż obok drugi pomnik z napisem: „Jan Nepomucen
Tylkowski doktor filozofii i obojga praw, Nadworny sowiet-
nik“ — drugiej tablicy blaszanej niema.

Przed wejściem do kaplicy z lewej strony pomnik, wyo-
brażający anioła z krzyżem, leżącego na trumnie z napisem:

„Szymon Czajkowski
Były kapitan Świty Cesarskiej
później Sędzia Graniczny y kawaler
Żył lat 51. Umarł dnia 1 kwietnia 1836 r.
Przyjaźni wspomnienie tkliwe
Do tego grobu nas wzywa
Zbliźcie się Serca poczciwe
Tu Wasz Przyjaciół spoczywa“.

Szymon syn Grzegorza Czajkowski, kapitan wojsk ro-
syjskich ¹⁾. W 1805 r. został zaliczony do świty cesarskiej-
po kwatermistrzowskiej części. W 1811 r. zamianowany po-
rucznikiem do litewskiego pułku piechoty, w tymże roku za-
mianowany sztab-kapitanem, a w 1814 r. wskutek choroby
podał się do dymisji. Będąc już na Podolu, przyjmował
udział w lokalizowaniu dżumy w bałckim powiecie w 1812
i 1813 r. Potem był sędzią granicznym ²⁾. Zmarł bezpotomnie.

Za kaplicą pomnik z napisem: „Antoni Grabowski, De-
putat Sądu Głównego Podolskiego, żył lat 54, † 1 maja
1837 r.“

Obok — „Jan Prawdzic Smarzewski, Radca Honorowy
żył lat 65, † 29 lipca 1840 r.“

¹⁾ Portret jego jest w Muzeum w Kamieńcu.

²⁾ Akta rodziny Czajkowskich w arch. pod. szlach. zgrom. str. 6—10.

Z prawej strony kaplicy na pomniku czytamy: „Maryanna z Maszyńskich Pawlikowska, nadworna sowiećnikowa, ur. 1801 r.“ ... dalej zniszczono.

Za kaplicą pomnik z napisem: „Małgorzata z Mackiewiczów Hilchen, żyła lat 53, † 16 lipca 1841 r.“

Małgorzata Hilchen, siostra biskupa Mackiewicza.

Dalej pomnik z napisem: „Józef Godlewski, umarł dnia 20 maja 1843 r., pamiątka braterska“.

Obok kaplicy pomnik: „Maryanny z Cyrynów Orzechowskiej, † 11 kwietnia 1849 r., mając lat 32“.

Z prawej strony kaplicy w cieniu drzew ładny pomnik z napisem :

„Tu leżą zwłoki Jana
Gwalberta Styczyńskiego, który
przeżywszy lat 59, skończył dni
życia swojego 9 maja 1845,
Będąc publicznym Nauczycielem
w Gimnazyach najprzód Winnickim,
a potem w Kamieńcu Podolskim,
poświęcił życie swoje na usługi
tutejszego kraju, utwierdzając młodzież
Podolską w naukach i obyczajach.

Przywiązani koledzy i wdzięczni Obywatele, na znak wiecznego szacunku, jako najlepszemu koledze i przykładnemu Nauczycielowi, ten pomnik wystawili.

Przechodniu za duszę moją westchnij do Boga
i zmów twoie pozdrowienie Anielskie“.

Jan Gwalbert Styczyński urodził się w 1776 r. Wycho-
wywał się w akademji jezuickiej w Połocku. Był nauczycie-
lem gimnazjów najprzód w Winnicy, a potem w Kamieńcu.
Znany biblijograf. Napisał: „Mendog, król litewski, romans
przez J. G. S. napisany. Wilno, 1825, 8°, XIV+108 str.
Druga edycja tamże, 1840, 32°, 12+78 str.). W „Dzienniku
Wileńskim“ za 1818—1822 r. ogłaszał „Dodatki do historii
literatury polskiej“, jako uzupełnienia dzieła Bentkowskiego—
Historja literatury polskiej. Przetłómaczył na polski dzieło
„O stawianiu zbożowego spichlerza, w którym się ziarno
przez kilka lat zachowuje od zepsucia lepiej, niżeli w zna-
jomych dotąd magazynach przez Engelmana... tłómaczone

z niemieckiego i wydane z rozporządzenia ministerjum spraw wewnętrznych departamentu krajowego gospodarstwa i publicznych budowli, przekładał na polski J. G. Styczyński, Wilno, 1826, 8°, 15 str.

Z lewej strony kaplicy pomnik z napisem: „Eleonora z Łążyńskich Trzecieska, Deputatowa Sądów Głównych Gubernii Podolskiej, żyła lat 21, umarła 19 grudnia 1845 r.“

Eleonora Trzecieska, żona deputata sądów głównych podolskiej gub.

Dalej pomnik Dominika Starzyńskiego, † 12 lutego 1846 r.“

Starzyńscy szlachta polska właściciele wsi Paniowice w kamienieckim pow. Dominik Starzyński, syn Wincentego wnuk Pawła, generała.

Z prawej strony kaplicy pomnik: „Jozefa syna Szymona Strzemie Strojnowskiego, Granicznego Sęd. P-tu kamienieckiego, ur. 1792 r. † 1846 r.“

Obok na pomniku czytamy: „Tu leżą zwłoki Kazimierza syna Franciszka i Eleonory z hrabiów Stadnickich Markowskiego, Rotmistrza Kawaleryi narodowej Wojsk Polskich † 23 lutego 1848 r.“

Obok pomnik — Zuzanny Markowskiej † 18 marca 1850 r., mając lat 21.“

Dalej pomnik Kaliksta Starzyńskiego, † 7 czerwca 1852 r. żył lat 67. Brat wyżej wspomnianego Dominika Starzyńskiego.

Z lewej strony kaplicy pomnik Zofji z Jołtuchowskich Matniny † 16 lutego 1853 r., mając 22 lata.

Obok metalowy pomnik z napisem: „Grzegorz Rożałowski, żył lat 77 † 12 iunii 1853“.

Grzegorz Syn Jana Rożałowski ob. wyżej.

Obok metalowy pomnik z napisem: „Zwłoki Tadeusza Makarewicza, który przeżył lat 62, umarł dnia 5 stycznia 1855 r. Dobremu stryjowi wdzięczna rodzina“.

Makarewicze mieszczenie kamienieccy z ormian.

Z prawej strony kaplicy pomnik z napisem: „Aleksandra z Bączkowskich Boniecka, żyła lat 36, † 30 września 1858 r.“

Obok pomnik z napisem: „Józef Szahin † 14 września 1864 r., mając lat 64“.

Szahinowie ormiańska mieszczańska rodzina, dobrze zasłużona. Antoni Szahin w 1771 r. był sekretarzem J. K. M. magistratu kamienieckiego ¹⁾. Marcin Szahin, doktor medycyny, wydał dzieło „O wodzie mineralnej kamienieckiej: w 1804 r. ²⁾. Franciszek Szahin, poeta, wydał: Muzę polską (Wilno 1804) i wierszy: do Najjaśniejszego Aleksandra I, do Jana Śniadeckiego i z okoliczności ocalenia życia Jędrzeja Śniadeckiego ³⁾. W 1805 r. niejaki Szahin był dzierżawcą gruntów na Polskich Folwarkach i Białanówce (przedmieściach Kamieńca) ⁴⁾. Antoni Szahin (1798—1845) magister filozofji, profesor wileńskiego uniwersytetu, wydał podręczniki geodezji wyższej (Wilno 1829) i miernictwa i równoważenia (Wilno 1829) ⁵⁾.

Za kaplicą pomnik z napisem: „Władysław Godlewski, doktor medycyny, żył lat 62 † 24 lutego 1868 r.“

Władysław Godlewski, urodz. w 1806 r. Uczył się w Wileńskim uniwersytecie. Przetłumaczył dzieło Gosselina — Władza Papieża w średnich wiekach, albo Badanie historyczne o początku doczesnej Stolicy Apostolskiej i o prawie publicznem średnich wieków we względzie mocy usuwania panujących, poprzedzone wstępem o zaszczytnych prerogatywach doczesnych, przyznawanych religji i jej kapłanom u narodów starożytnych, szczególnie pod pierwszymi cesarzami chrześcijańskimi. W 2 tomach. Kraków 1869—70, 8°. Wydane po śmierci autora z funduszu przez niego przekazanego.

Z lewej strony kaplicy pomnik, na którym czytamy:

„Tu spoczywają zwłoki
ś. p. Rady Stanu
Ludwika
Szadbeja
Urodził się 8 października 1800
Umarł 3 listopada 1869

¹⁾ Trudy VII, str. 88.

²⁾ Estreicher. Biblijografja polska XIX w., t. IV, str. 428.

³⁾ ibid. IV, 428.

⁴⁾ Trudy VII, str. 85, 90.

⁵⁾ Estreicher IV, 428.

Dosyć świat zaszczycałeś
już swojemi cnoty
Rzuć go nie wart on cie-
bie wróć w łono Istoty“.

Szadbeje (Szadbejowicze) — kupcy ormianie kamie-
nieccy, przodkowie ich mieli posady w magistracie w ciągu
XVIII w. Floryan Szadbej w 1754 r. był ratmanem, a po-
tem prezydentem Kamieńca, w 1790 r. za pozwoleniem sta-
nów skonferowanych nobilitowany ¹⁾, ożeniony był z Rozalją
Dekafralewiczówną i miał trzech synów: Józefa-Zacharego,
ur. w 1750 r., Wincentego-Jakóba, ur. 1753 r. i Szymona, ur.
w 1763 † 1826 r. Którzy wylegitymowali się ze szlachectwa
w 1802 r. Józef-Zachary ożeniony z Rozalją Łazarowicz, miał
syna Floryana-Joachima, ur. w 1791 r., tego syn Józef-Grze-
gorz, ur. 1838 r., miał trzech synów: Aleksandra, Józefa-Jakóba
i Tadeusza. Wincenty-Jakób, ożeniony z Magdaleną z Ale-
ksandrowiczów, miał trzech synów: Józefa-Tomasza, ur. 1793 r.,
Justyniana-Wiktoryna, ur. w 1804 r. i Gaudentego, ur. 1826 r.
Z nich Józef-Tomasz ożeniony z Józefą Piotrowską, miał sy-
nów: Antoniego-Teofila, ur. 1841 r. i Wincentego-Bonifacego,
ur. 1843 r. Gaudenty miał synów Stanisława i Jana. Szymon,
ożeniony z Tercją Bakałowiczówną, miał synów: Ludwika-
Aleksandra ur. 1800 r. o którym mowa, Kajetana-Dominika,
ur. 1802 r. (urzędnika) i Aleksandra-Napoleona, ur. 1809 r.
Z nich Kajetan miał potomstwo Mikołaja i Augusta † 1846 r.
(ob. niżej), Klemensa Augusta, ur. 1849 r. i Oktawiana 1851—
1906 r. (był archiwistą podolskiego Szlacheckiego zgroma-
dzenia ²⁾). Wszyscy wymarli.

Ludwik Szadbej, radca stanu. Służył w Petersburgu,
Miał porządną bibliotekę z dzieł prawniczych i historycz-
nych złożoną.

Z prawej strony kaplicy, przy alei, pomnik z napisem:
„Wincenty August Starzyński, zmarł 14 czerwca 1890 r.“
Jest to syn wyżej wspomnianego Dominika Starzyńskiego.

c) *W trzeciej dzielnicy wschodniej, wzdłuż muru ku dołowi,*
są pogrzebani:

¹⁾ Akta rodziny Szadbejów w arch. pod. szlach. zgrom., str. 21, Nie-
siecki Herby X, str. 416.

²⁾ Akta rodziny Szadbejów w arch. pod. szlach. zgrom. str. 1—25.

Pod dwoma figurami św. św. z karnizów karmelickiego kościoła w Kamieńcu, zdjętych po skasowaniu w 1876 r. — Teodor Kulczycki † 5 lipca 1810 r., mający 58 lat, i jego żona Zofja z Sienickich † 30 marca 1818 r. (żyła lat 50).

Marmurowy pomnik z napisem z jednej strony: „Ignacy Makarewicz, ur. 17 maja 1751 r. † 1 listopada 1822 r.“ z drugiej „Izabella Makarewicz, urodz. 22 stycznia 1775 r. † 15 sierpnia 1847 r.“

Makarewicze, jak już mówiłem wyżej — mieszczańie-ormianie kamienieccy.

W murze, obok wejścia na cmentarz, tablica z napisem: „Szymon Szadbej, zmarły 21 maja 1826 r., mając lat 63“.

Szymon Szadbej — ojciec Ludwika, o którym obacz wyżej.

Pośrodku dzielnicy na pomniku czytamy: „Grzegorz i Maryanna Czajkowscy, przeżywszy z sobą 57 lat, skończyli życie: Maryanna 10 maja 1837 r., Grzegorz 7 kwietnia 1838“:

O Czajkowskich ob. wyżej.

W murze z lewej strony od wejścia tablica z napisem: „Scholastyka z Asłanowiczów Makarewiczowa, żyła lat 79 † 10 kwietnia 1838 r.“

Pomnik z napisem: „Joanna z Szadbejów Korbelska żyła lat 75 † 18 listopada 1838 r.“

Pomnik marmurowy z napisem: „Włodzimierz Kożuchowski † 20 października 1841, żył lat 29“.

Pomnik z napisem: „Karolina z Boguszków Wilamowska zmarła 26 stycznia 1842 r.“

Pomnik z napisem: „Kollegii assesor Maciej Korbelskir żył lat 45, † 14 maja 1842“.

Pomnik z napisem: „Wincenty Kiersnowski, b. oficer polskich legionów i kawaler, obywatel Królestwa Polskiego z gubernii Augustowskiej, urodz. 11 kwietnia 1788 † 17/2, grudnia 1842 r.“

Pomnik z napisem: „Antoni ze Zmigroda, hrabia Stadnicki, major wojsk polskich, umarł 17 marca 1844 r.“

Antoni Stadnicki, syn Tomasza, wnuk Franciszka ¹⁾,

¹⁾ Właściciel wsi Serwatyniec, kamienieck. pow.

pułkownik wojsk polskich, miał synów: Jana, urodz. w 1827 r. i Ignacego, ur. 1828 r. ¹⁾

Pomnik z napisem: „Pelagia Pawlicka stacka sowietnikowa, żyła lat 56, † 18 marca 1844 r.“

Żona radcy stanu Pelagja Pawlicka.

Pomnik z napisem: „Jan Lewicki, żył lat 66, † 26 czerwca 1845 r.“

Jan Lewicki adwokat z dawnej palestry.

Na pomniku z trzech stron napisy: „Katarzyna w pierwszym małżeństwie Biesiadowska, a po wtórym Kamelska, urodz. 22 nowembra 1809 † 25 nowembra 1845 r.“ z jednej — „Józef Świącicki, urodz. 19 marca 1772 † 22 augusta 1851 r.“ z drugiej i „Aniela z Świącickich Szczygielska † marca 1866“ z trzeciej strony.

Na pomniku metalowym czytamy: „Grzegorz Krynicki, urodził się 1804 r. 3 kwietnia, umarł 1847 r. 30 marca. Był kochanym od wszystkich, bo kochał wszystkich“.

Grzegorz Krynicki, aptekarz, znany tu dobroczyńca ubogich i chorych.

W murze tablica z napisem: „dzieci Mikołaj i August synowie Kajetana, Szadbeje † 21 kwietnia i 5 lipca 1848 r.“

Na sarkofagu zniszczonym wskutek upadnięcia drzewa napis: „Wiktorya z Weysów Niedobelska, Raczyni kollegii † 12 lipca 1848 r., mając lat 56“. Po bokach sarkofagu są herby „Bończa“ wyrzeźbione.

Pomnik z napisem: „Franciszka z Janowiczów Czajkowska, żyła lat 56 † 1848 r.“

Pomnik mający z czterech stron napisy: „Barbara z Żydaczowskich Kliszczewska, skarbnikowa, żyła lat 70 † 10 marca 1848 r.“ z jednej, — „Maryanna z Kliszczewskich Kliszczewska, żyła lat 35 † 10 stycznia 1853 r.“ z drugiej, — „Teofila z Dusińskich Kliszczewska, żyła lat 35 † 12 czerwca 1861 r.“ z trzeciej i „Zenobija Kliszczewska, żyła lat 19 † 18 maja 1862 r.“ z czwartej strony.

Pod murem są cztery pomniki, na których czytamy: „Izabella Mniszkowna, żyła lat 15 † 23 marca 1849“, na drugim: „Pelagia z Marchockich Mniszkowa żyła lat 52 † 13

¹⁾ Akta rodziny Stadnickich w arch. pod. szlach. zgrom., str. 1.

października 1857 r.“, na trzecim: „Tytus z Bużenina Mniszek † 21 kwietnia 1862 r., mając lat 62“ i na czwartym: „Natalja z Mniszków Górską, żyła lat 36 † 25 sierpnia 1865 r.“

Hr. Tytus Mniszek, herbu Poraj ¹⁾ ożeniony był z Pelagją, córką Xawerego Marchockiego, o którym mówiłem wyżej, miał syna Zygmunta, żyjącego dotąd i córki Izabellę i Natalję za Jakóbem Górskim, tu pochowane.

Obok pomnik z napisem: „Grzegorz Janowicz, urodzony w Odessie 29 stycznia 1810 r. † 4 kwietnia 1849 r.“

Pod murem pomnik artysty Malinowskiego, o którym mówiliśmy w I zesz. „Rusi“ str. 77—78.

W murze tablica z napisem: „Teresa z Bakałowiczów Szadbej, żyła lat 79 † 10 maja 1850 r.“

Na samym końcu dzielnicy pomnik, na którym czytamy: „German Hołowiński czczył Boga, kochał kraj swój, Ludziom dobrze czynił. Urodz. 11 października 1789 r. † 21 lipca 1852 r.“

German Hołowiński, brat ks. Ignacego arcybiskupa mohylowskiego, właściciel w. Rychty, w kamienieckim pow.

Pomnik z napisem: „Kajetan Czajkowski, żył lat 61 † 21 stycznia 1853 r.“

O Czajkowskich ob. wyżej.

Pomnik z napisem: „Tytularny sowietnik Jan Sadowski, żył lat 42, † 30 stycznia 1853 r.“

Z prawej strony wejścia wmurowana płyta z napisem: „Tadeusz Makarewicz, żył lat 65, † 5 stycznia 1855 r.“

O Makarewiczach wyżej.

Przy alei pomnik, na którym czytamy: „Erazm Załęski, major Tatarskiego ułańskiego pułku † 1855 r.“

Obok pomnik z napisem: „Jan Nehabidowicz, tytularny sowietnik, żył lat 67, † 1 maja 1856 r.“

Nehabidowicze — ormiańska kupiecka rodzina.

Obok pomnik z napisem: „Grzegorz Janowicz, ur. 1789 † 1856 r.“

Janowicze — ormiańska kupiecka rodzina. Grzegorz

¹⁾ Poczet szlachty Galicyjskiej i Bukowińskiej. Lwów 1857, str. 168.

Janowicz był urzędnikiem i w 1837 r. mianowany został radcą stanu, jego syn Teofil też był urzędnikiem ¹⁾.

Obok pomnik, na którym z jednej strony napis: „Antonina z Szahinów Bałasanowicz, żyła lat 65, † 24 maja 1856 r.“ z drugiej—„Ignacy Bałasanowicz, żył lat 37 † 31 maja 1859 r.“

Bałasanowicze ormiańska kupiecka rodzina, wylegitymowali się ze Szlachectwa w 1802 r. Kasper Bałasanowicz od 1788 r. był ławnikiem, a potem sędzią kamienieckiego wójtowskiego sądu ²⁾, miał on dwóch synów Józefa-Antoniego i Ignacego-Krzysztofa, urzędnika. Ignacy-Krzysztof tu pochowany miał dwóch synów: Kajetana i Kaspra właściciela w. Kutkowiec kamienieckim pow. ³⁾.

Dalej pomnik doktora Tomasza Zaruskiego, † 12 kwietnia 1859 r., mającego lat 63.

Na końcu dzielnicy pomnik z napisem: „Jerzy Świrski, nauczyciel gimnazjum winnic. i kamienieckiego, żył lat 64 † 16 października 1859 r.“

Jerzy Świrski z Galicji, był nauczycielem niemieckiego języka w kamienieckim gimnazjum.

Przy alei pomnik z napisem: „Joanna z Cetnerskich Regulska, zmarła 19 sierpnia 1859 r. w 27 roku życia“.

Regulscy — szlachta.

Obok pomnik z napisem: „Piotr Pawłowski, Deputat zgromadzenia szlacheckiego, żył lat 59 † 1 lutego 1860 r.“

Ogromny sarkofag na mniejszym boku ma napis: „Ignacy Zalewski 1820—1861“.

Obok mniejszy potłuczony sarkofag z herbami. Jeden z herbów podobny do Zadory, lecz w miejscu promieni wychodzą z paszczy wilka strzały; drugi herb wyobraża rybę ze strzałą, w polu przedstawiającym rzekę, po bokach której—dwie gwiazdy. Pochowana pod tym sarkofagiem Rozalja z Paszkowskich Giers 1792—1864.

Z lewej strony wejścia na cmentarz grób rodziny Humieckich, pochowani tu są: Krystyna z Humieckich Mysłowska † 1864 r., Jan Nepomucen Mysłowski, żył lat 4 † 1864 r.

¹⁾ Akta rodziny Janowiczów w arch. pod. szlach. zgrom., str. 1.

²⁾ Akta rodziny Bałasanowiczów tamże str. 9.

³⁾ ibid. str. 18.

hr. Marya z Bańkowskich Humiecka, urodz. 12 listopada 1812 r. † 18 kwietnia 1869 r., Szczęsny Humiecki, żył 1 r. † 2 kwietnia 1875 r., Piotr Mysłowski, żył lat 48 † 2 stycznia 1877 r. i Juljusz Humiecki, urodz. 1810 † 11 grudnia 1893 r.

Przy alei pomnik — z jednej strony napis: „Klotylda z Makarewiczów Kulczycka, ur. 3 czerwca 1797 † 11 stycznia 1868 r.“, z drugiej — „Mikołaj Kulczycki, kol. asesor, urodz. 1 maja 1829 r. † 20 maja 1873 r.“

W dolnej części dzielnicy pomnik z napisem: „Konstanty-Wojciech Bożenica Jełowicki, żył lat 74 † 21 grudnia 1871 r.“

Jełowiccy ¹⁾ dobrze zasłużona i krajowi pamiętna szlachta na Wołyniu. Konstanty-Wacław Jełowicki, urodzony w 1797 r., syn Antoniego i Zofji z Kiędzierskich, wnuk Józefa, dziedzica na Wołyniu. Konstanty-Wacław przybył na Podole i zamieszkał w Makowie w kamienieckim pow. ²⁾

Pomnik z napisem: „z Makarewiczów Teresa Janowicz, ur. 1795 † 1875 r.“

Obok pomnik z napisem: „Jan Nepomucen Kuczycki, Radca stanu, ur. 16 maja 1795 r. † 15 czerwca 1878 r.“

Na drugim — „Aniela Podwysocka † 18 października 1878 r., mając lat 63“.

I na końcu dzielnicy pomnik z miejscowego kamienia, na którym czytamy: „Erazm de Prus Brzeziński, Doktor medycyny i chirurgii, cesarsko-rosyjski radca stanu, Emeryt, były inspektor Podolskiego zarządu medycznego, kawaler wielu orderów. Urodził^s się 1800 r. 6 kwietnia, zmarł 24/25 lipca 1879 r.“

Erazm Brzeziński, d-r medycyny, gubernjalny inspektor lekarski, studjował medycynę w Krakowie. Osiadłszy w Kamieńcu, jako miłośnik przyrody zaprowadził piękny ogród na terasach skał tutejszych. Wydał książki 1) *Carmen saeculare ad Deos pro incolunitate Gymnasii Cracoviensis, opera...* Cracovia, 1818, 4°, 1/2 ark., 2) *De Asthmate spastico, item de forcipe ad operationem labri leporini corecta*. Dis-

¹⁾ Herb Jełowickich — w polu czerwonym brama obozowa, nad nią krzyż, w hełmie mitra.

²⁾ Akta rodziny Jełowickich w archiw. pod. szlach. zgrom., str. 10.

sert. inaug. medic. chirurg. Cracovia, 1825, 8°, 58 str. i 1 tabl., 3) Tironi medico trames, opera... Vilna, 1839, 12°, str. 181 i 2 tabl. i 4) Tytoń i jego skutki. Warszawa, 1878, 8°, 106 str. i 1 tabl. ¹⁾.

Prócz tych pozostało jeszcze nie zanotowanych kilkanaście płyt trudnych do odczytania i kilkanaście pomników osób mniej zasługujących na uwagę.

Te trzy dzielnice stanowią stary cmentarz, poza niemi ciągnie się nowy cmentarz, na którym chowano w drugiej połowie XIX w.

Między innymi są tu pochowani: Dr. Walenty Tokarski † 1848 r. ²⁾, ks. Rafał Langer † 1863 r. ³⁾, Zygmunt Stehlik † 1864 r. ⁴⁾, Adolf Dobrowolski † 1866 r. ⁵⁾, dr. Karol Przyborowski † 1880 r. ⁶⁾, Dr. Antoni Józef Rolle † 1894 r.

Prócz tego biedniejszych z mieszczan chowali na Zińkowcach. Obok kościoła są tu trzy krzyże i jedna płyta. Wynotujemy w chronologicznym porządku.

Na jednym krzyżu napis następujący: „D. O. M. Tu spoczywa ciało szlachetnej Marty z Ahaygów? Janowiczowej, przeżywszy lat 51 z tym się rozstała światem dnia 14 czerwca 1797 r. ,prosi o pozdrowienie anielskie“.

¹⁾ Estreicher Bibl. pol. XIX w. I str. 159; VI str. 88.

²⁾ Z Krakowa, ur. w 1802 r., osiadł w Kamieńcu, zmarł od cholery w 1848. Życie poświęcił dla dobra ogółu. Pomnika jego trudno odszukać.

³⁾ Urodził się w Konstantynopolu, kształcił się u mechtarzystów w Wiedniu. W 1827 roku wyświęcony. Był w Kamieńcu proboszczem kościoła ormiańskiego. Przetłómaczył na ormiański Gaume—Zasady i całość wiary katolickiej w 8 t.

⁴⁾ Architekt rzeźbiarz, rodem z Krakowa. Wykonał ołtarz w kaplicy P. Sakramentu w kościele katedralnym w Kamieńcu i wiele pomników na cmentarzu, np. ks. Pawła Budzyńskiego i in.

⁵⁾ Urodz. w 1790 r., wychował się na dworze ks. Adama Czartoryskiego w Puławach, potem dyrektor filji warszawskiego banku w Berdyczowie. Następnie prowadząc samodzielnie finansowe interesa wszystko stracił, nikogo z torbami w świat nie puścił. W Kamieńcu był urzędnikiem komisji budowniczej. Pomnik zniszczył się.

⁶⁾ Urodzony w 1824 r. w Mińszczyźnie, medycynę skończył w Moskwie. Napisał *De morbo Brightii dissertatio*. Moskwa, 1851 8°, 65 str., przełożył: Hebry, *O wyprysku*. Petersburg, 1863 r., 8°, 45 str. i *Roepella Dzieje Polski do XIV w.*, w 2 t., Lwów, 1879.

Płyta ma następujący napis: „D. O. M. Tu leży ciało niegdy ś. p. Anny Nahabiedowiczowej, urodzonej w Persji, która przeżywszy lat 82, przeniosła się do wieczności dnia 28 stycznia roku 1798, prosi o westchnienie“.

Na drugim krzyżu napis: „D. O. M. Tu spoczywa ciało szlache... Teresy z Bruszczaeckich Horodnickiey seniorowey radczyny M. K. P. ¹⁾, ta przeżywszy lat 58 z tym się rozstała światem dnia 25 grudnia 1801 r., prosi o pozdrowienie anielskie“.

Na trzecim — czytamy: „Tu leży W. Jakub S cze. n ski Porucznik W. P. ²⁾, żył lat 39“. Na drugiej stronie krzyża widzimy wyrzeźbione słońce.

Na cmentarzu zaś zińkowieckim chowano uboższych z mieszczan kamienieckich, lub też według życzenia. Między innymi na uwagę zasługuje pomnik oryginalnej konstrukcji, na sklepieniu wznosi się obelisk. Pod tym zniszczonym pomnikiem pochowany Józef Mikosza † 1825 r.

Ostatni dragoman polskiego poselstwa w Turcji, Józef Mikosza (z ormian kamienieckich, urodzony w 1744 r.) potem w służbie rosyjskiej radca tytularny, osiadł w Kamieńcu, należał tu do loży masońskiej.

Na prawosławnym zamiejskim cmentarzu jest dużo ładnych pomników, lecz osób zasługujących na wyszczególnienie niema.

Cmentarz ewangelicki na Podzamczu powstał w końcu XVIII wieku. Fundatorem jego był lekarz Ludwik Schultz † 1802 roku.

Pochowani tu są w porządku chronologicznym: Najstarszy z pomników w trzecim rzędzie. Czytamy na nim: „Friederich Sigismund Obrist Leitenant der Artillerie Commandant der hiesigen Stadt und festung Kamieneck gestorben 26 april 1798“.

Fryderyk Sigismund oberst-lejtenant, neczelnik artylerji Kamieńca, już za czasów rosyjskich.

Obok na drugim pomniku czytamy: „Hier Rut der rest des Johan Baes general-major und festungs Commandant fon der stadt Camienec Podol. im jahre... anno 1799“.

¹⁾ Miasta Kamieńca Podolskiego.

²⁾ Porucznik wojsk polskich.

General-major Jan Baes, komendant m. Kamieńca za czasów rosyjskich.

Dalej sarkofag rozbity, na którym z jednej strony napis następujący: „Tu leży Jan Fryderyk Komorowski, podpułkownik wojsk rosyjskich. Mąż rzadkiej cnoty y sprawiedliwości, któremu dzieci w dowodzie wdzięczności i chęci naśladowania ten grobowiec wystawili, umarł d. 16 lutego 1798 r. w 71 wieku swego“. Z drugiej napis następujący: „Tu leży Florentyna z Moriców Komorowska, podpułkownikowa, która przeżywszy lat 4 y miesiące 5 po utracie męża ukochanego, tu podług życzenia swego z nim złączona została, umarła dnia 18 lipca 1802 r., w 74 wieku swego, a dzieci iey czynili śluby przy tym grobowcu stać się godnymi takich jak mieli rodziców“.

Obok pomnik z napisem: „Ludovicus Schultz Chirurgus prymarius, mortuus anno 1802 die 2 men. Apr. Fundator hujus cameterii“.

Ludwik Schultz premjowany chirurg, fundator cmentarza, jak wyżej mówiłem.

W drugiej dzielnicy trzy pomniki:

Na jednym czytamy: „tu spoczywa urodzony Pieter Propsting plac major Kamieńca Podolskiego, zmarł 1807 r. 5 iunii“.

Na drugim: „Andreas Aug. Ciovanoli geburtig aus Sil in der Schweitz, gest. 19 August 1811“.

I na trzecim: „Pariso Pollo geburtig aus Castasegnen in der Schweitz...“, dalej wyczytać nie można.

W trzecim rzędzie na pomniku następujący napis: „George Anton Tepper aus Tilchne im Gr. Herg... Posin gebürtig Erstarb am 22 Februar 1825 in einem alter von 62 Jahren“.

Tepperowie rodzina bankierów w Warszawie w końcu XVIII w. Piotr Tepper właściciel Raszyna w 1784 r. ¹⁾

W drugim rzędzie cztery pomniki rodziny Farenholców.

Pierwszy ma napis: „Hier ruhet Carl Albert Fahrenholtz Titulaerat und Apotheker aus Insterburg in Preussen

¹⁾ Nusbaum Szkice historyczne z życia żydów. Warszawa, 1881 r., stronie 16.

gebürtig, er starb am 29 Novbr. 1829 in 76-ten Jahre seines Lebens“.

Na drugim napis: „Hier ruhet Caroline Fahrenholtz geborne Schoenbeck Titulaeratin und Apothekerin aus Berlin in Preussen geburtig sie starb am 2 Juli 1831 im 60-n Jahr ihres lebens“.

Na trzecim czytamy: „Hier ruhet Johan Fahrenholtz Apotheker. Er starb am 4-ten Maj 1842 Jahre im 44-ten Jahre seines lebens“.

Na czwartym napis: „Ferdinand Farenholtz Hauptman der Kaiserlich Russischen Armee geboren am 3 Jänner 1802 starb am 12 August 1868“.

Farenholcowie cała rodzina od końca XVIII w. — aptekarzów w Kamieńcu.

W pierwszym rzędzie sarkofag z herbami już opisanymi poprzednio, na katolickim cmentarzu na grobowcu Giers. Na tym sarkofagu czytamy: „Friderich Lorenz von Giers Wirklicher Staatsrath gewesener President im Kame-ralgericht von Kamieniec Podolsk geboren am 21-ten August 1776, Gestorben am 29-ten Julii 1842“.

Giers był prezesem sądów w Kamieńcu.

W pierwszym rzędzie pomnik, na którym czytamy: „Doctor Jacob Kuhnlen 77 Jahre alt starb den 5 September 1857“.

Obok pomnik, na którym napis: „D-r Johan Philipp Carl Valer Fokkelmann geb d. 10 octo. 1792 zu Kamieniec, gest: hieselbst d. 21 Januar 1867. Dr Carl Alexander Sohn Fokkelmann geb d. 1 Dec. 1818 zu Dorpat, gest d. 20 Aug. 1871 zu Kamieniec“.

D-r Jan Filip Fokkelmann i jego syn Karol Aleksander, obaj znakomici lekarze w mieście.

Przy wejściu na pomniku czytamy: „Hier ruhet in Gott! D-r Med. Emanuel Landgraf geb zu Oserkow Polen den 29-ten August 1830, gest in Kamenez den 12-ten Mai 1886“.

D-r Emanuel Landgraf także znakomity lekarz w Kamieńcu.

Reszta pomników i nowsze i osób niczem nie zasługujących na wyróżnienie.

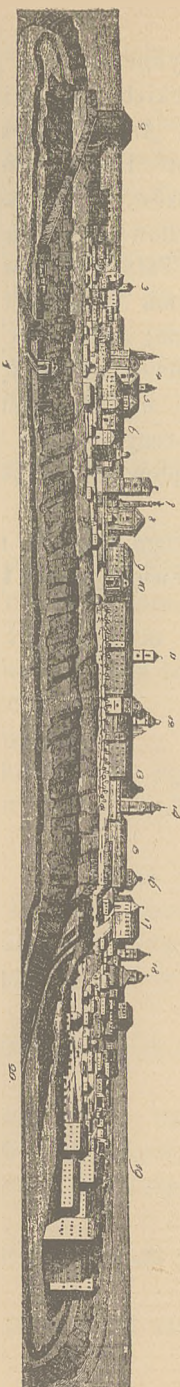
Wymienione tu rodziny po większej części wymarły. Ormiańskich kupieckich i mieszczańskich familji: Aksentowiczów, Aślanowiczów, Babasinów, Bakałowiczów, Bałasanowiczów, Bogdanowiczów, Czajkowskich, Dekapralewiczów, Janowiczów, Łukasiewiczów, Makarewiczów, Manugiewiczów, Nahabiedowiczów, Nugruszów, Sadowskich, Szadbejów, Szakinów, Tatusiewiczów, Torosiewiczów i Warteresiewiczów, już niema w Kamieńcu, czy wymarli, czy wyemigrowali. W drugiej połowie XVIII i pierwszej XIX w. odegrywali oni znaczną rolę w życiu społecznem m. Kamieńca. Niektóre rodziny wydały znanych i uczynnych lekarzy, uczonych ludzi, prezydentów i urzędników magistratu i innych urzędów rządowych, reszta byli kupcy i zresztą zwykli porządni ludzie.

Z tego względu należy się im wzmianka, co i uczyniłem, poświęcając im tę pracę.

Aleksander Prusiewicz.

Каміньєць Подольскі

z obrazy zachodniaczej

1. Brama Polska.
2. Brama wietrzna.
3. Cerkiew Św. Trójcy.
4. Kościół X. X. Karmelitów.
5. Kościół Studencki.
6. Szkoły Powiatowe.
7. Dżamia Turecka.
8. Kościół Katedralny.
9. Seminarjum Katedralne.
10. Kościołek dawny Św. Katarzyny.
11. Ratusz.
12. Cerkiew domowa Arcybiskupa Grekorosyjskiego.
13. Kościół P. P. Dominikanek.
14. Kościół X. X. Dominikanów.
15. Arsenal dawniejszy.
16. Katedra Grekorosyjska.
17. Kościół X. X. Trynitarzy.
18. Kościół Ormiański.
19. Koszary.
20. Brama i most do Twierdzy.

Widok Kamieńca z początku XIX w. z albumu dołączonego do „STATYSTYKI
GUB. PODOLSKIEJ” ks. W. Marczyńskiego.